

už pozapomněli na jeho známá slova, že „vědomí nás všech myslí týmiž slovy“ – a že každé slovo (třeba „sněženka“, jak píše, nebo „dobrý den“, „pápěrka“ nebo „padavče“) představuje „kousek vědomí milionů lidí“. Ano, „řeč je duše a vědomí národa“,³ můžeme opakovat s K. Čapkem; a pokusit se o to, aby naše sondy ukázaly česká slova skutečně jako ony „kousky vědomí a duše“.

³ Čapek, K., Chvála řeči české (1927). In Marsyas. Spisy XIII. Praha, 1984, s. 184–189.

1. Kognitivní lingvistika tady a teď

1.1 Interdisciplinární kontexty

1.1.1 Přístupy k jazyku a dimenze znaku

Charakter každé vědy se v průběhu času postupně proměňuje. Akcenty, hlediska, způsob vidění reality. Paradigma – řečeno s Kuhnem. Ani jazykověda není výjimkou. Připomeňme v této souvislosti B. Trnku; ten uvádí, že její vývoj se děje jednak na základě imanentních zákonitostí, vlastních lingvistiky jako autonomní vědní disciplíny, jednak ovšem probíhá „v těsném spojení s celou duchovnědnou strukturou doby“ (Trnka, 1948/1972, s. 57). „Nynější vědní struktura,“ píše Trnka ve 40. letech, „se posunula – jak ukazuje především jazykozpyt – směrem k strukturálně objektivizující orientaci, v níž logika se stává noetickým modelem“ (tamtéž, s. 66).

Od oněch dob, kdy byl převratným nazíráním na svět pohled strukturalistický, uplynulo už mnoho desetiletí. Skutečnost, že jazyk lze vidět jako systém s pozoruhodnou strukturou, dnes už nikoho nepřekvapí. Byly provedeny podrobné analýzy a popisy (zejména nižších) jazykových rovin, prozkoumány zákonitosti jejich ustrojení a fungování. V tradici Pražské lingvistické školy se však objevně pojilo se strukturním pohledem i hledisko funkční – a v českém kontextu tak bylo o mnoho let dříve předznamenáno to, co např. německý historik jazykovědy G. Helbig klade až do počátku 70. let a označuje jako „komunikačně-pragmatický obrat“ a „změnu paradigmatu v jazykovědě“ (Helbig, 1991). Nazývá tak odklon od zkoumání jazyka jako systému a přesunutí zájmu na jeho fungování – na komunikaci, její aktéry, jejich komunikační předpoklady, záměry a cíle, na text, jeho produkci, recepci a interpretaci. Zájem jazykovědců se posouvá od nižších rovin jazyka k vyšším, „od (fonému a) věty k textu“ od „langue“ k „parole“, od systémových vlastností jazyka k jeho fungování v komunikaci a dále ke komunikaci samé; příznačná je mezioborovost, styčné plochy s psychologií a sociologií, včlenění jazyko-

vědy do kontextu sémiotiky a vědy o komunikaci: v tomto směru se tedy rozšiřuje i okruh témat, kterými se lingvistika zabývá, která se najednou (z hlediska dřívějších náhledů na věc až překvapivě) dostávají do její kompetence.

Zatímco strukturalismus akcentuje provázanost jednotlivých elementů jazyka, vztahy mezi znaky daného systému (**syntaktická dimenze**), komunikačně-pragmatický přístup se zajímá hlavně o vztahy znaků k jejich uživatelům, o komunikaci a komunikanty (**pragmatická dimenze**). V pozadí však, troufáme si tvrdit, v českém lingvistickém prostředí dosud stojí ona třetí z morrisovských dimenzí znaku, **sémantická**: vztah „jazyka“ ke „světu“, „znaku/slova“ k denotované „věci“ – realizovaný pochopitelně složitě a zprostředkovaně přes lidskou mysl a kulturu daného jazykového společenství. Dosud u nás nikdy nestálo v centru pozornosti jazykovědy to, na co se soustřeďuje kognitivní lingvistika: studium hluboce uložených, tělesně i kulturně zakotvených a sdílených významů jakožto předpokladů společného kontextu – a komunikace, včetně jejích proměn a posunů.

1.1.2 Kognitivní věda

Východisko v propojení řečových procesů s ostatními výkony lidské mysli vtahuje lingvistiku do širokého kontextu kognitivní vědy. Předmětem jejího zkoumání není nic méně významného než **povaha mysli a její fungování**, a to nejen se zřetelem k rozumovým složkám a poznávání v úzkém smyslu slova: kromě vnímání, učení a usuzování jde kognitivní vědě „o výkony mysli v nejširším smyslu: racionální i neracionální jednání, paměť, komunikaci, kreativní činnost, intencionalitu, vědomí“ (Havel, 2000, s. 362). V širším pojetí se ovšem kognitivní věda neomezuje jen na člověka – zahrnuje do rámce svého zájmu i **umělou inteligenci** (a tak je možné srovnávat různé typy práce s informacemi a povahu procesů probíhajících „v mysli“ a „v počítači“). Právě rozvoj moderní techniky a umělé inteligence ostatně výrazně podnítil vznik, respektive postupné vznikání kognitivní vědy. Cesta pak vedla přes vzájemné propojování mnoha vědních oborů, často poměrně odlehlých (medicínských i psychologických, exaktních i humanitních), které zkoumaly lidskou mysl třeba velmi dlouho, systematicky, různými metodami, ale vždy jen z jistého aspektu.

I. M. Havel mluví v souvislosti s kognitivní vědou o **transdisciplinaritě** (srov. s. 15). Vysvětluje, že východiskem, ale i cílem kognitivní vědy je

„nejen pouhá koexistence, ale i vzájemná interakce a součinnost různých vědních oborů, často navzájem dosti vzdálených: od psychologie (včetně klinické) přes rozličné neurovědy, kybernetiku, umělou inteligenci, lingvistiku až k filosofii mysli. ... Kognitivní věda je typickým příkladem právě transdisciplinarity (oproti multidisciplinaritě)“ (Havel, 2000, s. 362). Připomeňme v této souvislosti též např. teorii **konsilience** – v jejímž centru stojí myšlenka o nutnosti sjednocení přírodních a humanitních věd (srov. Wilson, 1999) – i četné další pokusy uchopit problematiku lidské mysli a jejího vztahu ke světu v co nejširších souvislostech (srov. např. Dennett, 1997). Často také původně exaktní vědci cítí potřebu ujasnit si otázky spadající do oblasti teorie vědy a filosofie, a to i ve spojitosti s vlastní světonázorovou, filosofickou a duchovní orientací; dostávají se tak k usouvztažňování kontextů různého typu a řádu – a jejich texty pak v sobě integrují teoreticko-vědecké poznání s reflexemi filosofickými, často se odvíjející od osobních prožitků (srov. např. Bohm, 1992; Pribram, 1999; Neubauer, 1999; Vopěnka, 2001, aj.).

Také v přístupu k člověku z hlediska **terapie, výuky nebo výchovy**, osobnostního rozvoje, umění (herectví, tvořivá improvizace) aj. se v posledních letech čím dál více bere v úvahu silná propojenost a jednota „těla“ a „duše“; holistický, psychosomatický pohled na člověka se pomalu, a nejen už jen prostřednictvím různých alternativních směrů, začíná uplatňovat v lékařské a vůbec terapeutické i pedagogické praxi. Má také svou teorii, respektive teorie, ať už na bázi medicíny a psychologie (srov. např. Danzer, 2001; Lowen, 2002), pedagogiky a metodiky (Kret, 1995), hereckého umění a veřejného vystupování vůbec (Čunderle – Roubal, 2001) aj.

To vše svědčí o postupné, dlouhodobé, a zřejmě velmi významné proměně paradigmat, která se netýká pouze několika jednotlivých oborů, ani pouze vědy. Souvisí s potřebou propojovat kontexty různých disciplín, sféry přemýšlení, prožívání a zkušenosti, hledání i jeho reflexe, ale i s novou duchovností proměňujícího se a globalizujícího se světa.⁴ Právě v tomto kontextu se etabluje i kognitivní věda, věda mnoha podob a poloh, z nichž si můžeme vybrat tu, která bude našim potřebám a našemu zaměření vyhovovat co nejlépe.

⁴ Jak bychom asi formulovali dnešní noetický model vědních disciplín? Není jím zkoumání lidské mysli, resp. lidského vnímání? Nebo je takové tvrzení (zatím) příliš odvážené?

Abychom se v jejím členitém terénu alespoň trochu zorientovali, uvedeme tři typy přístupů ke studiu lidské mysli; liší se zejména teoretickými východisky bádání a mírou verifikovatelnosti (srov. Havel, 1999):

- a) Přístup prostřednictvím **introspekce a prožívání**, vycházející z vlastní zkušenosti zkoumajícího; introspekce směřuje „zvenčí dovnitř“, procesy probíhající v naší mysli sledujeme jakoby z odstupu, naproti tomu prožívání (např. emocí) směřuje „zevnitř ven“. Poznatky takto získané jsou prakticky neverifikovatelné, nedokazatelné, lze s nimi nanejvýš (na základě vlastní – lidské – zkušenosti) souhlasit nebo nesouhlasit (lze o nich mluvit „jen v první osobě singuláru“, srov. Havel, 1998, s. 86). Přesto mají ve vědách o člověku důležité místo. S akcentací zkušenostního přístupu se setkáváme ve fenomenologické filosofii, historicky je základem poznání v psychologii, pedagogice a v uměnovědách – a také v kognitivní lingvistice (viz dále).
- b) **Přírodovědné** přístupy jsou založeny na pozorování, porovnávání a experimentech; jejich výsledkem jsou mimo jiné stěžejní poznatky neurověd o stavbě a fungování lidského mozku, o nervových buňkách (neuronech) a jejich propojení (o neuronových sítích).
- c) **Konstrukční** přístupy vedou k budování modelů, které mají simulovat procesy probíhající v lidské mysli. Především zde se uplatňuje tzv. počítačová metafora, tj. představa, že povaha lidské mysli je algoritmická, a proto lze mysl nejen na počítači modelovat, ale také o ní jako o počítači uvažovat. Tyto přístupy se uplatňují především v teorii umělé inteligence. Proti počítačové metafoře mysli však zásadně vystupuje jeden z hlavních představitelů kognitivní lingvistiky G. Lakoff; významnou kapitolu své knihy nazývá „Mysl vždy větší než počítač“ (Lakoff, 1987) – a vysvětluje, v čem je počítačová metafora lidské mysli od základu nevhodná a zkreslující: lidské myšlení totiž neprobíhá „počítačově“, v algoritmech, je založeno zcela jinak – „zkušenostně“, „tělesně“ a imaginativně, srov. dále. Dnes se tedy počítač považuje již jen za jednoho z kandidátů na model lidské mysli.

Klíčovým problémem, který se ovšem dosud nepodařilo (a možná nikdy zcela nepodaří) vyřešit, je **vztah mezi mozkiem a myslí** („mezi neurony a vědomím“, jak říká I. M. Havel); především je záhadou, jak „objektivizovatelné“ biologické a chemické dění v mozku vede k myšlení a subjektivním prožitkům. Jde totiž o problémy různých řádů, nazírané obvykle v různých kontextech a konceptuálních rámcích a těžko převe-

ditelné na společného jmenovatele. „Snad jednou budeme přesně vědět..., co se opravdu děje v mozku, když máme radost nebo když jsme smutní,“ píše o tom všem I. M. Havel. „Pochybuji však, že si z toho něco vezme ten, kdo se sám nikdy neraduje ani nepláče“ (Havel, 1998, s. 87).

1.1.3 Jazyk v kognitivním rámci

Kognitivní vědy se tedy zabývají procesy, které probíhají v lidské mysli. Ke klíčovým otázkám patří problém, jak lidská mysl pracuje s jazykem (a/nebo jazyk s lidskou myslí) a co jazyk o naší mysli vypovídá. Právě jazyk totiž umožňuje poznávat mnohé procesy, které jsou přímému pozorování nepřístupné; je prostředkem, jak se něco dovědět o kognitivních strukturách, jimiž je člověk ukotven ve světě. Toto zcela obecné východisko ústí v jeden ze základních postulátů kognitivismu: **jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál**. Proto jsou v kognitivní lingvistice tak důležitými tématy kategorizace a význam (viz 2.4).

Hranice mezi jazykovým a mimojazykovým se tu rozostřuje, popř. programově stírá.⁵ Argumentem pro tento způsob uvažování o jazyce jsou i nedávné poznatky neurověd o vzorcích nervových činností, v nichž je naše mimojazykové i jazykové poznání uloženo společně, v týchž neuronových okruzích, a zpravidla se i společně aktivuje. Vzorce nervové činnosti zahrnují např. fyzické charakteristiky slova (zvukové, grafické) i všechny kontexty, v nichž se s daným slovem setkáváme, jinak řečeno všechny složky jeho významu: význam denotativní (konceptuální), kolo-kační, konotace, význam sociální, afektivní a další (shrnutí klasifikace G. Leech srov. např. Machová – Švehlová, 2001, s. 17–20). Ostatně v kog-

⁵ Teze o rozostření hranice mezi jazykem a ne-jazykem způsobuje nemalé problémy praktické, v našem případě přesněji typografické. Jak je v lingvistických pracích zvykem, snažíme se i zde zachovávat následující úzus: kurzívou píšeme slova a kolokace (např. *slabý*, *slabý muž*), v uvozovkách pak výklady významů slov („mající malou fyzickou sílu“) a verzálkami pojmy (SLABÝ). Někdy je ale velmi nesnadné rozhodnout, jaký typ písma vlastně zvolit; na mnoha místech našeho výkladu jsme na pochybách, zda v konkrétním případě jde spíše o výklad významu slova (parafrázi), nebo o vysvětlující synonymum (tedy uvozovky, nebo kurzíva?), jinde zda jde o význam slova, nebo pojem (uvozovky, nebo verzálky?), a konečně zda jde o pojem, nebo slovo (verzálky, nebo kurzíva?). Je možné, že některý čtenář to nebude vždycky chápat stejně jako my a sám by volil jinak.

nitivní psycholingvistice je význam slova vymezen jako souhrn všech kontextů, v nichž se slovo vyskytuje. Vzorce nervové činnosti tedy reflektují nashromážděnou zkušenost jedince s jazykem a s každou další zkušeností se mění – někdy podstatněji, jindy jen nepatrně (např. Altmann, 1997). Nelze tu nevzpomenout na Wittgensteina; explikuje se tu vlastně jeho teze o tom, že „význam je užití“.

Teoretické a metodologické východisko akcentující těsné sepětí jazyka s poznávacími schopnostmi člověka a s myšlením – a pak též s jeho životem ve společenství, s kulturou a tradicí – přirozeně zakládá multidisciplinární povahu oboru, jak už o tom byla řeč. V současné době je však patrně vhodnější mluvit spíše o kognitivním přístupu k jazyku než o kognitivní lingvistice jako konstituovaném oboru. Pokud jde o témata zkoumání, cíle a metody práce, charakteristickým rysem kognitivně orientovaných výzkumů je **heterogenost** (např. ve srovnání se strukturalismem, viz níže); sjednocujícím faktorem výzkumů je právě společné východisko: mysl a její reflexe světa i člověka samého, tak jak se ukazuje v jazyce.

1.1.4 Vývojové souvislosti

O kognitivním přístupu k jazyku se explicitně mluví zejména od počátku 80. let dvacátého století. Teprve později se ukázaly styčné plochy s některými staršími pracemi – ne vždy přímo lingvistickými v úzkém smyslu slova. V souvislosti s kategorizací a teorií prototypu jsou to nesporně práce E. Roschové (např. Rosch, 1977), dále Lakoff explicitně zmiňuje např. Wittgensteina, Wierzbicka se odvolává až k Leibnizovi (viz zde 2.1). Kognitivismus však má pod různými hlavičkami i jiné „předchůdce“. Znovu zpřítomňuje některé myšlenky, které tu byly už v minulosti a byly odmítnuty, odsunuty stranou a v lingvistice se nikdy výrazněji neprosadily; je třeba připomenout alespoň humboldtovské pojetí jazyka jako „duše národa“, výrazně rozvíjené na bázi filosofie v německém myšlenkovém prostředí, a zcela jistě teorii jazykové relativity Sapira a Whorfa (srov. 2.2.1). Mnozí si při četbě naší knížky možná vzpomenou na „nelingvistický“ přístup k češtině P. Eisnera nebo na fejetonistické úvahy K. Čapka.

Co se týče „opravdové“ jazykovědy, ukazují se v současném českém kontextu jako velmi podnětné práce některých historicky orientovaných lingvistů, dokládající, že v jazyce se uchovávají poznatky o proměnách společnosti, každodenního života, myšlení i prožívání (např. Němec a kol., 1980;

Němec – Horálek a kol., 1986; Havlová, 1992; Karlíková, 1998; Horálek, 2002). I. Němec je také autorem studie o proměnách českého obrazu světa, k nimž došlo v souvislosti s příchodem křesťanství – a které jsou zajímavě doloženy právě v jazyce (Němec, 1994); Němec tu vychází nejen z tezí kognitivní lingvistiky (výslovně připomíná Lakoffa), ale i z prací kulturněsémiotických (Ivanov – Toporov, 1965; Leeuwen-Turnovcová, 1990). Zvláště je třeba uvést práce brněnských etymologů Machkovy školy, zejména E. Havlové, které se svým sémantizujícím zaměřením kognitivnímu přístupu k jazyku blíží. V neposlední řadě jsou tu i sémaziologicko-onomaziologické analýzy dialektologické a jazykovězeměpisné (z poslední doby např. Hladká, 2000, a literatura tam uvedená) i motivační a sémantické analýzy v *Českém jazykovém atlasu* (Balhar – Jančák, 1992) aj. Kognitivnímu pojetí není vzdálena ani metoda s příznačným názvem Wörter und Sachen, užívaná v etymologii, která v souvislosti se zkoumáním vývoje slov přihlíží i k věcem jimi označovaným (ESČ, s. 262–263; srov. též Havlová, 1995).

Do lingvistiky přinášejí nové podněty také jiné vědy, zejména psychologie (výjimečnou úlohu tu sehrály např. různé teorie konceptuální metafory, srov. Chrz, 1996a, b, c, 1999), sociologie, etnologie, teorie kultury (např. problémy multikulturality, etnických a jiných stereotypů, interkulturních rozdílů, srov. např. Průcha, 2001).

Připomeňme i některá související témata psycholingvistická; je to např. teorie inferencí, která se uplatnila zejména při studiu porozumění textu, dále pojetí mentálního slovníku, jeho organizace a fungování (Aitchison, 1987), i kdysi tak diskutovaný vztah mentálního slovníku člověka k jeho „mentální encyklopedii“. Cenné poznatky o utváření a fungování řečových schopností ukazují také výzkumy poruch řeči (zejm. afázií) a další neurolingvistická témata (srov. např. Kulišťák, 2003). Neurolingvistikou se ostatně v současnosti zabývají také klasické kognitivní lingvistiky G. Lakoff a M. Johnson (srov. výmluvný název dodatku k jejich poslední knize – *The neural theory of language paradigm* (Lakoff – Johnson, 1999, s. 569)); z jejich výzkumů vyplývá, že vztah mezi myslí a jazykem je zakotven opravdu neurobiologicky, přítomen už v našem tělesném základu, v neurálních strukturách mozku. Podobně jako máme „v neuronech“ dánu schopnost fungovat v prostorových relacích, umíme zapojit do prožívání prostoru i „mluvení“ o něm, zkoordinovat prostorové termíny mateřského (případně i jiného) jazyka s realitou a s tím, jak se v ní pohybujeme, jak o ní myslíme. S řečovými a pojmotvornými procesy jsou těsně spjaty též motorické funkce, smyslové vnímání apod.

Zdrojem překvapivých poznatků nám mohou být také výzkumy znakového jazyka Neslyšících. V současnosti se začíná i k nim přistupovat s nástroji kognitivní lingvistiky – a to je obohacující nejen z hlediska zkoumání znakových jazyků; cenná je skutečnost, že se samy kognitivistické teorie ukazují v novém světle, že se prokazuje jejich platnost – např. ve způsobu fungování metafor, v tělesných konceptuálních schématech – i v souvislosti se zcela jiným typem jazyka, než jsou ty verbálně-akustické (viz. např. Taub, 2001; Myslivečková – Hudáková – Vysuček, 2001; srov. zde s. 50–51).

1.2 Pojetí jazyka a jazykovědy

Vraťme se nyní k jednotlivým lingvistickým směrům a porovnejme, jaká jsou jejich východiska pro řešení základních teoreticko-metodologických problémů, jejich metody a cíle. Aby vynikla specifika každého z nich, budeme je chápat jako hypotetické, „čisté“ typy, uvažovat o nich v rovině modelového, „prototypového“, centrálního. Zásadní je zejména **porovnání kognitivismu se strukturalismem**, který je z obecně známých a respektovaných směrů svými východisky (tj. představou, co je to jazyk a co je při jeho zkoumání podstatné), metodami a cíli od kognitivismu patrně nejodlišnější.

Postupujme asi v tom duchu, jak se v kognitivní lingvistice vymezuje význam slova: myslíme si toho **nejtypičtějšího představitele** strukturalismu, respektive kognitivismu. Jak a čím bychom ho charakterizovali?

1.2.1 Filosofická východiska

Strukturalismus (alespoň ten jazykovědný) vychází obvykle z objektivního realismu. „Vše, co je objektivní, zakládá reálný svět,“ říkají většinou strukturalisté. Vycházejí z existence „objektivní pravdy“ a z toho, že vše v tzv. reálném světě má inherentně dané vlastnosti. Lidská mysl pak „odráží“ či „zrcadlí“ logiku vnějšího světa.

Kognitivisté naproti tomu zastávají názor, který klasikové Lakoff a Johnson označují jako **zkušenostní realismus**. Nepopírají existenci „reálného světa“, jsou si jen vědomi relativity našeho pohledu, naší – tj. lidské – zkušenosti, našeho antropocentrismu. Vědí, že perspektiva božího oka (a existence jediné pravdy) je iluze. Kognitivista říká: jsem člověk s lidskou kognitivní výbavou, s lidskou tělesností, s lidskými smysly:

a vše, co se mi dává, je tím modifikováno. Vidím lidsky, rozlišuji barvy lidsky, slyším pouze zvuky o určité frekvenci. Když řeknu, že je něco červené, vysoké, sotva slyšitelné či jedlé, vymezuji vlastnosti daných věcí z pozice člověka. Stejně jako když vyberu z rezervoáru pojmenování (který byl také vytvořen lidmi) slova *obr* nebo *trpaslík*. Všechno poměřuji sebou. Jsem si (i svému světu) mírou všech věcí. Nemohu jinak – jen si toho mohu (a musím) být vědom. Musím si být vědom i toho, že nejsem ani Afričan, ani Eskymák, ale Středoevropan a Čech – a to také můj pohled na svět zásadně modifikuje. Musím si být vědom jinakosti jiných možných pohledů.

Součástí zkušenostního realismu je tedy **relativismus**: vše jest ve vztazích a kontextech, vše se odvíjí od našich hledisek a perspektiv, nic není nezávislé na pozorovateli a popisovateli, ani význam. To ostatně souvisí s vědomím paradigmatické podmíněnosti vědeckého poznání (srov. Neubauer, 2001, s. 28).

Neměli bychom zapomenout ani na to, jaká filosofická východiska jsou typická pro lingvisty komunikačně-pragmatické orientace; zdá se však, že pokud jde o výše uvedené otázky (povaha reality, objektivita versus subjektivita poznání apod.), v komunikační lingvistice nejsou relevantní. Jejím filosofickým východiskem je evidentně pragmatismus – který „chápe pravdu z hlediska užitečnosti, úspěšnosti, praktičnosti a vyhovování zájmům (potřebám, tužbám) člověka“ (Olšovský, 1999, z hesla pragmatismus); záleží tu primárně na praktických cílech a důsledcích vzhledem k jednatelovi člověku.

Jazyk ovšem není jen důmyslná struktura, a není ani pouhou sadou složitě uspořádaných nástrojů, z nichž uživatelé vybírají a uplatňují v praxi ty nejvhodnější pro dosažení svých komunikačních cílů. Jazyk nemá (primárně) instrumentální charakter, není pouhým nástrojem: jak učí už dávno filosofové, patří mezi zásadní konstanty lidské existence. Člověk jest komunikačně a jazykově, je bytostí mluvící (a myslící), *animal loquens*, a ono mluvení/myšlení těsně souvisí s jeho tělesnou existencí, s jeho psychosomatikou.

V souvislosti s lakoffovsko-johnsonovskou kognitivní lingvistikou (Lakoff – Johnson, 1980/2002; 1999; Lakoff, 1987; Johnson, 1987) na straně jedné a s polským bádáním o povaze jazykového obrazu světa (srov. např. Bartmiński – Tokarski, 1993; Maćkiewicz, 1999) na straně druhé tak nelze nezpomenout ještě na jeden myšlenkový kontext, který nám může být inspirací – zároveň však i filosofickou bází našeho zkoumání. Jde

o evropskou **fenomenologickou filosofii**, o práce Husserlovy, Heideggerovy, Arendtové – a také J. Patočky a jeho českých pokračovatelů.

Se základními tezemi kognitivismu a kulturně orientovaného zkoumání jazyka tvoří zásadní paralelu Patočkův filosofický koncept **přírodního světa**. Zdá se, že tento pojem je vlastně korelátem pojmu **jazykový obraz světa** – který se rovněž chápe jako primární a první, „naivní“, tj. odlišný např. od (již odvozeného) obrazu „vědeckého“; jde o pojetí světa, které je vlastní průměrnému mluvčímu daného jazyka a vychází zejména z praktických a prakticko-poznávacích životních potřeb člověka; osvojujeme si je od počátku své existence na základě tělesné a smyslové zkušenosti a kulturního prostředí, v němž vyrůstáme.

Dalšími styčnými body fenomenologické filosofie a kognitivně-kulturní lingvistiky jsou tedy právě akcentace **těla a subjektivní tělesnosti** (a subjektivní zkušenosti) jako fundamentu lidského ukotvení do světa, dále vyzdvížení **společenskosti**, transcendence k druhému a jinému v **dialogu** s ním (srov. v této souvislosti také tzv. filosofii dialogu, srov. Poláková, 1995) – a konečně samozřejmě i důraz na skutečnost, že „**vidíme svět skrze jazyk**, v jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem“ (Patočka, 1995).

1.2.2 Charakteristické rysy

Strukturalisté obvykle chápou jazyk jako autonomní systém, tvořený rovinami, jež jsou mezi sebou hierarchicky provázány. Každý element má ve struktuře své místo, vymezené vztahy k elementům ostatním. V rámci dichotomie jazyk – mluva zajímá „typického strukturalistu“ téměř výhradně jazyk. Jazykový systém je viděn a zkoumán prizmatem dvou principů: principu protikladnosti a principu hierarchizace. Rozlišuje se synchronní a diachronní přístup k jazyku: každý z nich má vlastní cíle a využívá vlastních metod zkoumání. Uznávána je i „nástrojovost“ jazyka, v centru pozornosti je však poznávání a pokud možno explicitní popis jeho systémových vlastností. Metodou binárních opozic – která se osvědčila zejména při popisu nižších rovin jazyka – se strukturalisté pokoušejí přistupovat i k významu (srov. zejména metodu sémické (komponenciální) analýzy, viz dále).

Ve strukturalismu je jazykové striktně odděleno (a oddělitelné) od mimojazykového – a tedy také lingvistika od „ne-lingvistiky“; pro lingvistiku je totiž relevantní pouze ono „jazykové“. „Pravá strana“ Ogdenova

a Richardsova trojúhelníku (spojnice mezi denotátem a designátem, mezi „věcí“ a pojmem) je mimo kompetenci lingvistiky, neboť „jazykovědec se zabývá především slovy, ne věcmi“, jak píše v r. 1951 S. Ullmann (srov. cit. in Kardela, 1991/1999/2004; Vaňková, 1999b).

Významy jsou viděny především jako součásti autonomní jazykové struktury – a jako takové mají být i zkoumány a popisovány: „Význam slova je určován jeho vztahem k ostatním slovům téhož slovníku, tj. jeho místem v lexikálním systému: a určit místo, které zaujímá slovo v lexikálním systému, je možno jen, známe-li strukturu tohoto systému“ (Teze, 1929/1970, s. 57). Vztah k pojmenovávané věci (sémantická dimenze) i vztah k uživatelům a komunikačním situacím, do nichž slovo se svým významem vstupuje, tj. pragmatické aspekty (včetně konotací) jsou odsunuty stranou (srov. Vaňková, 1999b).

Komunikačně zaměřeného lingvistu zajímá v rámci opozice jazyk – mluva především mluva, procesy mluvení i rozumění – a konečně text, respektive komunikát jako výsledek mluvení a východisko rozumění. Stejně je pro něho důležitý i mluvčí a posluchač, kontext a situace i mimojazykové faktory, které proces a výsledek řečové komunikace ovlivňují. Příznačné je, že výzkumy takto orientované berou v úvahu komplexnost procesu komunikace, neomezují se pouze na (přirozený) jazyk, neboť na komunikaci se podílejí četné kódy další, neverbální: gestikulace, mimika, proxemika aj. Jazyk v tomto pojetí není vůbec autonomní (je jen jedním z prostředků komunikace), stejně tak není autonomní ani lingvistika – ta cíleně čerpá z poznatků dalších věd (zejména psychologie a sociologie) a směřuje k interdisciplinarizaci.

Pro kognitivně orientovaného lingvistu je jazyk především těsně spjat s **konceptuálním systémem** (viz zde 1.1.3); někdy se dokonce za konceptuální systém jazyk sám považuje (srov. Lakoff, 1987) nebo se chápe jako **obraz světa, interpretace světa** (připojují-li se k úže kognitivnímu přístupu i aspekty kulturní). Zároveň je jakýmsi depozitářem, v němž se uchovává lidská (tělesná, duchovní a kulturní) zkušenost – a také paměť. Pokud označíme pro strukturní lingvistiku za klíčový pojem **langue-jazyk**, jazyk jako systém, a pro jazykovědu orientovanou komunikačně **parole-mluvu** (srov. též termín „parolová lingvistika“, tedy orientace na promluvu, text), kognitivně a kulturně zaměřené zkoumání je nejbližší třetímu saussurovskému pojmu. Je to **langage-řeč**, řeč jako lidská schop-

nost a činnost spjatá mimo jiné s naší tělesností a životní praxí. Řeč je skutečnost tak mnohoaspektová, že na ni nelze uplatňovat kritéria systematického popisu; již Saussure upozorňuje na to, že má-li mít lingvistika svůj předmět zkoumání seriózně vymezen, je třeba ji redukovat na *langue*-jazyk (srov. Saussure, 1989, s. 46n).

Pragmatiku chápou kognitivisté jako těsně provázanou se sémantikou, jazykové vědomí je neoddělitelnou součástí vědomí o světě (pro strukturální pojetí sémantiky je naopak příznačná snaha tyto dvě roviny – jazyk a mimojazykovou realitu – od sebe zřetelně oddělit). Vychází se z faktu, že **významy** jsou součástí poznávacích – kognitivních (a prožitkových) struktur. Nadto se utvářejí, vyvíjejí a žijí v určitém kulturním prostředí a také se neustále modifikují v každodenní komunikaci, a zkoumáme-li tedy význam určitého výrazu, je třeba vzít v úvahu množství rozličných kontextů, v nichž daný výraz vystupuje.

Sémická, komponenciální analýza (a z ní vycházející definice) postihuje **denotační složku** významu – a ukazuje přesné místo daného prvku v lexikálněsémantickém systému jazyka (ve vztazích nadřazenosti a podřazenosti, opozitnosti, synonymie aj. – např.: *sestra* = „sourozenec ženského pohlaví“). Vyžaduje však doplnění, postižení **konotací**, toho, co je s daným výrazem spjato v konceptuálním systému rodilých mluvčích, co se evokuje při jeho užití, a co tedy na tomto základě modifikuje postoj mluvčích k denotátu a dává např. možnosti k metaforickým konceptualizacím. To nelze provést formou podobnou sémické analýze, rozložením na jednotky a opětným jejich složením, vytvořením klasické sémantické definice.

Komplementární vzhledem k přístupu strukturalistů bude tedy přístup právě opačný: vychází se z **nerozložitelnosti významu**, z jeho komplexní („gestalt“) povahy, z nutnosti **vzdát se „definice“ ve prospěch „explikace“** (srov. s. 81). Kognitivní a kulturní sémantika akcentuje **konotace**, tedy ty aspekty významu, které strukturalisté většinou považují za vědecky obtížně uchopitelné (neformalizovatelné) – a vlastně okrajové, subjektivní: *sestra* = „velmi blízká ženská osoba ve vztahu rovnosti rolí, spojená geneticky a/nebo společným údělem, milující a pečující, ochotná naslouchat a sdílet, obětavě pomáhající“. Tak jako je však v některých případech pro postižení významu důležitá definice vytvořená na základě sémické analýzy, vztahující se k **denotaci** (např. ve větě *mám tři sestry*), jindy je třeba uvést do hry – a vysvětlit jako podstatnou součást významu – právě aspekty kognitivní a kulturní, projevující se v **konotacích** (*byla mu*

skutečnou sestrou); ty totiž bývají základem pro konstituci dalších, přenesených významů (*zdravotní sestra*; *řádová sestra*), konotacemi zabarvených derivátů (*sesterský* – *sesterská láska*; *sesterský vztah*; *sesterská rada*), případně též frazeologických jednotek, a v neposlední řadě se uplatňuje v aktualizacích (pokud jde o umělecké texty, srov. např. paměti J. Čepa s názvem *Sestra úzkost*, a ovšem Topolův román *Sestra*).

Synchronní zkoumání se v kognitivní sémantice vzájemně doplňuje s **diachronním**; (někdy se dokonce mluví např. o „panchronii“ apod., srov. Pajdzińska – Krzyżanowski, 1999), v rámci bádání orientovaného na současnost se často studuje i původ a proměny obrazu dané skutečnosti, jak je ukazuje jazyk. Důležitost se připisuje (výrazně sémanticky orientované) etymologii a vůbec studiu motivačních poukazů slov. To, k čemu slova odkazují svou slovotvornou strukturou (srov. tradiční humboldtovský termín „vnitřní forma“), se totiž většinou velkou měrou podílí na jejich místě v jazykovém obrazu světa. Jde o významný zdroj informací o původu a proměnách slov/pojmů/věcí. Často se právě odtud odvíjejí konotace, které s sebou dané slovo nese. Nové pojetí etymologie dobře vyjadřuje titul knihy *From etymology to pragmatics* (Sweetser, 1990), srov. s. 58.

Jak je vidět, **kognitivismus silně relativizuje tradiční saussurovské dichotomie**. Upozorňuje na to, že (a jak) se prorůstá synchronie s diachronií, sémantika s pragmatikou, „vědění o světě“ s „vědění o jazyce“ – a že je potřeba podrobit zkoumání právě ony hraniční oblasti, kde jeden jev přechází v druhý. Oproti polarizovanému vidění jevů se akcentuje plynulost přechodů.

Pokud však přece jen mezi základními tezemi kognitivistů chceme nalézt alespoň jednu opozici, pak to bude ta o **centru a periferii** (jmenovaná ostatně Johnsonem mezi tzv. konceptuálními schématy jako jedno z nejrepresentativnějších). Tuto opozici je třeba brát v úvahu např. v souvislosti s kategoriemi a kategorizací, při vymezování významu aj. (viz zde 2.4).

Také saussurovský princip arbitrarности jazykového znaku je v kognitivismu poněkud relativizován. Máloco v jazyce cítíme jako zcela náhodné, pro rodilého mluvčího je důležitá motivovanost, často se na ni ptá (vzpomeňme si na děti a jejich *proč se říká...?*), dokonce si ji často sám vykládá – a při tom (z hlediska vědce někdy mylně) slova a věci usouvztahuje. Právě lidová etymologie je svědectvím o lidské potřebě hledat (a také domýšlet a dotvářet) ve všem smysl a souvislosti. Ze stejného kořene vyrůstá ostatně i etymologie básnická, slovní humor apod.

Strukturalismus dosáhl nejhodnotnějších výsledků v těch oblastech, které lze dobře charakterizovat prostřednictvím systémových vlastností jazyka: ve fonologii, morfonologii a ve formálně založené gramatice, kde můžeme dobře polarizovat a formalizovat. Takové metody se však jeví jako méně vhodné při zkoumání významu – a ovšem všude, kde hraje důležitou úlohu aspekt pragmatický, např. při studiu textu. Tam by se redukcce „textového“ na „jazykové“ pocítovala jako diskutabilní.

Máme-li označit centrum zájmu komunikačně orientované lingvistiky, pak je to právě ona oblast, kde je pragmatická dimenze rozhodující – jde o komplexní útvary, jako je text a komunikační proces.

Jak už bylo uvedeno, v centru pozornosti kognitivně a kulturně orientované lingvistiky stojí především **slovní zásoba** (včetně **frazeologie**); vzniklo však i množství zásadních prací o kognitivním přístupu ke gramatice (Langacker, 1987; 1991; Janda, 2000/2004). Tam i tam je ovšem rozhodující široce založené **zkoumání významu**, takové, které zohledňuje nikoli jen – zjednodušeně řečeno – vztahy slova k jiným slovům téhož (sub)systému, jak je to příznačné pro lexikologii strukturně pojatou, nýbrž i jeho zapojenost do konceptuálního systému představovaného daným jazykem, jeho místo v jazykovém obrazu světa. Přitom je akcentována **dimenze sémantická** (vztah slova a věci, jak se realizuje prostřednictvím pojmu): zdůrazňuje se tu také její neoddelitelnost od dimenze pragmatické.

1.2.3 Metody a cíle

Povaha jevů zkoumaných strukturalisty na straně jedné a kognitivisty na straně druhé vede k odlišným badatelským metodám. Jazykové jevy zkoumané strukturalisty jsou spíše diskrétní (nebo se s nimi alespoň jako s diskrétními pracuje). Cílem jazykové teorie zde je dokázat a ukázat, že za procesem mluvy existuje systém. Strukturní analýza směřuje, schematicky řečeno, od identifikace minimálních relevantních jednotek přes jejich klasifikaci na základě zvoleného společného rysu, vlastnosti či funkce k vyhodnocení a zobecnění výsledků (Čermák, 2001, s. 96). Analýza je systematická a důsledná, relativně homogenní (založená na stejném kritériu), směřuje k obecnějším závěrům. Vágnost či prostupnost hranic mezi jevy jsou ve strukturalismu považovány za rysy spíše nevídané, i když strukturalisté dobře vědí, že v jazyce, a zejména v mluvě nejsou ničím výjimečným (srov. např. zacházení s opozicí centrum – periferie).

Kognitivismus se však právě na tyto rysy zkoumaných jevů soustřeďuje, plynulé přechody mezi kategoriemi vidí jako podstatnou (a zákonitou) vlastnost jazyka (zejména v jeho vztahu k mimojazykové skutečnosti). Z toho plyne, že ve svých metodách uplatňuje spíše **hledisko interpreta-tivní** (např. Bartmiński, 1988a). Nejen analýzy (rozkládání na nejmenší jednotky), ale především interpretace (včetně interpretace netypických, přechodových jevů) zde vedou k nacházení nových souvislostí.

Porovnejme nyní dva výklady o metodách a cílech zkoumání: „Popis musí být nerozporný, vyčerpávající a co nejjednodušší. Požadavek nerozpornosti je nadřazen požadavku vyčerpávajícího popisu. Požadavek vyčerpávajícího popisu je nadřazen požadavku jednoduchosti“ (Hjelm-slev, 1972, s. 15). Proti tomu: „Kognitivní definice nevede ostrou hranici mezi nejazykovým a jazykovým. Definována je mentální entita, která zprostředkovává mezi objektem reálného světa a výrazem. Je to definice pojmu zaznamenávající, jak je daný pojem fixován v jazyce, a to nikoli v jazyce vědy, ale v každodenním užívání; materiálem jsou zejména texty umělecké, folklorní, frazeologie, někdy i údaje od informantů-rodilých mluvčích. Kognitivní definice jsou obsáhlé, nejsou založeny (jen) na vymezení taxonomickém (genus proximum a differentia specifica), zahrnují nejen rysy nezbytné pro identifikaci předmětu, ale všechny, které jsou v jazyce uloženy ve vzájemných vztazích (zejména konotace). Kognitivní definice je uspořádána kategoriálně (fasetově), v jejím centru je prototyp, pro různé typy hesel (a různé jazyky) jsou skladba a uspořádání faset různé“ (Bartmiński, 1988a). Citované výklady se shodují v tom, že popis by měl být vyčerpávající. Zcela různé jsou však postupy, jak k němu dospět, i sám výsledek. Strukturalismus klade důraz na exaktnost a formálnost metodologie, od mimojazykového kontextu odhlíží; kognitivní lingvistika mimojazykové kontexty akceptuje a klade důraz na interpretaci.⁶

Odpůrci kognitivní lingvistiky často hovoří o nepřesnosti a „nevědeckosti“ metod. Oba dva přístupy jsou však legitimní, rovnocenné a komplementární: navzájem se doplňují, a co z povahy svého zaměření postrádá jeden, to akcentuje druhý. Analýza vyžaduje i syntézu, vedle

⁶ Existují i výzkumy z tohoto hlediska „smíšené“, např. některé polské a ruské lingvistiky v návaznosti na domácí lingvistické tradice uplatňují metodu komponentální analýzy i při zkoumání jazykového obrazu světa (např. Wierzbicka, Grzegorzycowa, Danielewiczowa, Rachilina, Linde-Usiekniewicz; viz zde 2.1).

přesných definic mají existovat též (třeba problematizující a nejednoznačné) interpretace, polarizované vidění jevů (umožňující uvědomit si je v jejich výraznosti) žádá i výklad o tom, že skutečnost modelům vždycky neodpovídá a mezi póly existují široké přechodové pásy. Nejde tu pochopitelně pouze o problém lingvistických teorií; o těchto dvou stranách jedné mince ví své nejen každý vědec, ale vlastně i každý uvažující člověk. Obojí má svá úskalí – a své příznivce i odpůrce.

1.2.4 Rozložení akcentů

V předchozím výkladu jsme se snažili rozdíly mezi strukturním a kognitivním přístupem k jazyku co nejvíce vyhrotit a měli jsme k tomu své důvody. Přiznejme si však, že takový obraz stavu věcí by byl poněkud schematický a dnes už ne úplně pravdivý.

Nejen proto, že jsou různé kognitivismy a různé strukturalismy a že každý směr má jak přívržence rigoróznější, tak otevřenější. Není třeba stavět strukturalismus a kognitivismus proti sobě (tak jak se to dosud někdy děje). Rozdíly mezi oběma směry totiž můžeme vidět i jinak: jako **odlišné rozložení akcentů**. V každé teorii jsou některé skutečnosti v popředí zájmu a jiné na jeho okraji. To také umožňuje prozkoumávat jazyk a všechno, co s ním souvisí, v maximální šíři a relativní úplnosti. Jestliže se některé poznatky v dané teorii neakcentují, respektive se o nich vůbec nemluví, neznamená to samozřejmě, že si jich badatelé nejsou vědomi, nebo že je dokonce odmítají. Většinou se spíše soustřeďují na to, co bylo pomíjeno nebo nepřilíš domýšleno v přístupech dosavadních.

Kognitivisté např. dobře vědí, že v jazyce je řád, systém (samí mluví např. o konceptuálním systému), a právě tak strukturalisté jsou si vědomi souvztažnosti jazykového a nejazykového. Citujme: „Jazyk není pouhým vnějším průvodcem, ale vláknem vetkaným hluboko v lidskou duši, zasutou pokladnicí paměti individua, rodu i bděle pamětlivé nabádající svědomí. Řeč je známkou osobnosti v dobrém i zlém. Známkou rodiště a národa. Známkou lidské vznešenosti. Tak nerozlučně je jazyk vnitřně srostlý s osobností, rodištěm, národem, lidstvem a životem samotným, že to až svádí k otázce, zda jazyk není pouhé zrcadlení toho všeho, či zda dokonce tím vším dokonce není: sám zárodečný list jejich růstu.“ Není to citát z textu žádného protagonisty kognitivní či kulturní lingvistiky, tato úvaha pochází z knihy jednoho z nejvýznamnějších představitelů lingvistiky strukturní, L. Hjelmsleva (Hjelmslev, 1972, s. 7).

Vraťme se ještě jednou k některým otázkám spojeným s významem. Strukturalismus sice v zásadě zkoumá jazyk jako autonomní jev, ale současně pracuje s pojmem obsah; ten je vztahován k významu a dále k formě. Obsah je zde spíše pojmem doplňujícím, okrajovým, pro nás je však podstatné, že hranice jazyka překračuje, je to jeden z pojmů, který sepětí jazykového a mimojazykového reflektuje a ukazuje jako důležité.

Význam patří k centrálním pojmům kognitivní lingvistiky, „přenos významů“ v širokém smyslu slova se považuje za hlavní cíl jazyka; odtud pak pramení otázky, co to vlastně je význam slova a co význam věty, jak významy vznikají, čím jsou motivovány atd. (např. Janda, 2000/2004). Formulace „jazyk je integrovaný systém, v němž vše slouží přenosu významu“ (Machová – Švehlová, 2001, s. 14), je širší právě o ten „integrovaný systém“. Strukturalisté reflektují fakt, že jazyk slouží přenosu významu (např. „užitím jazykového znaku se předává informace“, Čermák, 2001, s. 23), ale zajímá je (především) něco jiného: vztahy mezi jazykovými znaky. Význam jazykového znaku je v jejich pojetí dán funkcí a místem znaku v jazykovém systému (viz výše 1.2.3). Na souvztažnosti formy a významu strukturalisté zajímá spíše (ale opět nikoli výhradně) jednoznačnost a víceznačnost. Pokud jde o slovní význam, důraz kladou na denotativní složku (dále analyzovatelnou, rozložitelnou na sémý), ale akceptována je i složka pragmatická: významy afektivní, konotace. Ty jsou ovšem ve strukturní lingvistice spíše na okraji zájmu badatelů, zatímco v přístupu kognitivním se ocitají v centru pozornosti. Právě ony totiž umožňují nahlédnout do „světa za slovy“, který zajímá kognitivisty; denotativní složka významu (zejména její formulace ve slovnících) se zde naopak – ve vztahu k onomu „světu za slovy“ – považuje za nepostačující, někdy dokonce (vzhledem k jazykovému obrazu dané věci) přímo zavádějící (srov. 2.4).

Pokud bychom chtěli (vzhledem k české lingvistické tradici) zmínit zvlášť ještě **strukturalismus funkční**, našli bychom mnoho dokladů, které svědčí o tom, že v rozdílnosti mezi přístupy k jazyku jde opravdu především o různě rozložené akcenty. Už koncem 60. a počátkem 70. let dvacátého století, kdy do českého lingvistického prostředí pronikaly informace o tzv. komunikačně pragmatickém obratu ve světové lingvistice, se ukázalo, že v české jazykovědě nepůjde o obrat, ale pouze o posun, protože mnohé myšlenky, které světová lingvistika v té době „objevovala“, byly naznačeny nebo více či méně rozpracovány v českém funkčním strukturalismu 30. let (funkční rozvrstvení jazyka, vztah jazyka a situace aj.).

S něčím podobným se v omezenější míře setkáváme, i pokud jde o lingvistiku kognitivní: ukazuje se, že i tady pražský funkcionalismus předběhl dobu o několik desetiletí. Toto téma by si jistě zasloužilo podrobnější analýzu, zde připomeňme alespoň reflexi poetické funkce jazyka (Jakobson, Mukařovský) a některé myšlenky Mathesiovy.

V. Mathesius měl mimořádný cit jak pro souvztažnost jazyka a mluvy (pro to, jak prostředky jazyka do mluvy přecházejí a čím je tento proces i výsledek ovlivňován), tak pro souvztažnost jazykového a mimojazykového. Např. ve studii *Řeč a sloh* pracuje nejen s pojmem „domovská přichuť slova“, a do jisté míry tak předjímá pozdější pojmy prototyp či stereotyp (včetně důrazu na konotace), ale explicitně mluví i o evokační síle pojmenování: „ze skutečností, s nimiž bylo pojmenování konkrétně spojeno, a ze situací, v nichž ho bylo užito, zbývá v jeho významu zřejmá stopa, na níž pak závisí jeho evokační síla“ (Mathesius, 1942/1966, s. 18). Formulace jako z učebnice kognitivní lingvistiky.

Pokud jde o **klasifikaci jevů**, ve funkčním strukturalismu se již několik desetiletí uplatňuje vedle třídění do kategorií, v nichž všechny prvky mají stejný statut (viz 2.4), i třídění na principu **centra a periferie**. Za centrální jsou považovány jevy frekventované, jevy, které mají nejvíce rysů dané třídy, zatímco na okraji jsou jevy řídké, netypické, s ojedinělými rysy, popř. takové, které mají i rysy třídy jiné; tak např. neurčité tvary jsou v současné češtině na periferii slovesných tvarů, protože disponují jen některými gramatickými významy, vokativ je na periferii systému pádů ap. Někdy se princip centra a periferie dává do vztahu s opozicí bezpříznakovosti a příznakovosti, formulovanou v klasickém období Pražské školy R. Jakobsonem; za centrální se pak považují jevy bezpříznakové, za periferní jevy příznakové. V každém případě základní obraz jazykového systému tvoří jevy centrální, periferní jsou ty jevy, které tento obraz různými způsoby „komplikují“. Tento způsob třídění nejenže akceptuje prostupnost hranic mezi třídami, ale v jistém smyslu koresponduje s prototypovou kategorizací jevů, která patří k pilířům kognitivismu (viz zde 2.4).

1.3 Základní směry v kognitivní lingvistice

Kognitivní lingvistika je dnes již velmi rozvětvená disciplína a zmapovat její šíři by si vyžádalo samostatnou studii. Zdá se nám však, že přístupy, které se v ní uplatňují, lze rozdělit na tři velké skupiny (hranice mezi nimi

ovšem nejsou ostré a některé výzkumy se mohou pohybovat např. v průniku dvou z nich). S jistou rezervou můžeme říci, že představitelé první skupiny se orientují spíše na zkoumání **mozku**, druhé na zkoumání **mysli** a třetí skupina se prostřednictvím jazyka soustřeďuje na studium „kolektivní mysli“, tedy **kultury**.

Do první skupiny bychom mohli zařadit výzkumy, které zřetel k jazyku uplatňují v souvislosti s teorií umělé inteligence, popř. též s dalšími neurovědami; řadu z nich spojuje tzv. počítačová metafora, v jejímž rámci se o procesech v lidské mysli uvažuje v počítačovém pojmosloví (viz např. Thagard, 2001). V centru pozornosti je zde modelování vybraných jevů, jejich organizace a fungování, např. modelování neuronových sítí. Takových modelů existuje celá řada, ale jak uvádí Thagard, jednotný a ucelený výklad současná teorie dosud nepodává. Ve vztahu k fungování jazyka zkoumá „mozek“ a neuronové sítě **neurolingvistika** (o „neurální“ teorii jazyka srov. např. Lakoff – Johnson, 1999, s. 569).

Výzkumy druhé skupiny mají blízko ke kognitivní psychologii a psycholingvistice. Systematicky se v nich mapuje, co jazyk vypovídá o různých aspektech lidské mysli. Vedoucí představitelé kognitivní lingvistiky akcentují lidskou tělesnou zkušenost jako základ vztahu člověka ke světu – zkoumají univerzálie, tedy to, co je pro mluvčí všech jazyků společné jako pro příslušníky téhož (lidského) druhu (např. Lakoff – Johnson, 1999).

Představitelé třetí skupiny sice také berou v úvahu ono „společné“ (vycházejí z toho, co je v jazyce dáno naší tělesností a antropocentrismem – co tvoří jakousi univerzální bázi), ale akcentují zejména aspekt sociální, kulturní – **sdílení a paměť** (srov. např. Anusiewicz, 1995; Bartmiński, 2001a); směřují k tomu, co je příznačné pro obraz světa zprostředkovaný konkrétním jazykem, případně též dva či více obrazů světa porovnávají. Vycházejí z myšlenek o jazykové relativitě, akcentují zejména fakt svébytné konceptualizace světa, uložené v každém jazyce. Jejich výzkumy směřují k rekonstrukci jazykových obrazů světa (resp. některých jejich fragmentů), k hledání zákonitostí jejich stavby, k vzájemnému srovnávání, sledování proměn v souvislosti s proměnami života daného společenství apod. Na této bázi se rozvíjí např. současná polská etnolingvistika (Bartmiński, 1997; 1999) a kulturní lingvistika (Anusiewicz, 1995),⁷ mezikulturní sémantika

⁷ Přehled různých přístupů, které lze zastřešit pojmem „kulturní lingvistika“, viz Anusiewicz, 1995. Výklad o aspektech a předpokladech přístupu k jazyku, jenž je založen na jeho kulturotvorné roli, viz Bartmiński, 2001a; srov. též Vaňková, 1999a.

(*cross-cultural semantics*, srov. Wierzbicka, 1998a; 1999a), je též základem pro výzkumy z oblasti srovnávací sémantiky (Grzegorzcykowa – Waszakowa, 2000; 2003).

Následující úvahy a materiálově podložené výzkumy mají nejbliž ke skupině třetí. Snad se nám v nich podařilo ukázat, že kognitivnělingvistická analýza není žádnou „suchou vědou“; že zajímavě odkrývá souvislosti, které máme ve svých myslích někdy dosti hluboko zasuty, a přináší překvapivé poznatky nejen bohemistům, ale každému vnímavému čtenáři. Dovídáme se z nich o tom, jak každodenně mluvíme a myslíme o těch nejobvyklejších věcech. Překvapivé to bylo mnohdy i pro nás. Zvláště když jsme si uvědomovali, že tu vlastně jakoby v šeru spatřujeme a nahmatáváme (sic!) hrubší i jemnější obrysy našeho základního předporozumění světu, o kterém mluví filosofové – a to v té nejkonkrétnější poloze.

2. Člověk ve světě a v jazyce

2.1 Univerzální a relativní

Lidský vztah ke světu je založen na rozumění. Rozumění má řečový charakter (srov. např. Gadamer, 1999, s. 30n), to znamená, že je dáno primárně jazykem a v jazyce. Jazyk zaručuje smysluplnost světa; smysl je v něm uložen dokonce ještě předtím, než se na něj člověk začne explicitně ptát. Prostřednictvím jazyka od dětství postupně vrůstáme do společenství svých blízkých: od nich se ho učíme, od nich přebíráme základní kontury rozumění světu, brýle právě tohoto jazyka, právě této kultury.

Potřebujeme však tyto brýle, abychom něco viděli? Sami přece – jakožto lidé – máme fungující oči, a samozřejmě nejen oči, ale i další orgány smyslové percepce, a v našich myslích probíhají kognitivní procesy. Potřebujeme jazyk, abychom mohli myslet, anebo je tomu naopak? Co je primární? A: Kdybychom se narodili do jiného jazykového společenství, byla by naše kognitivita výrazně jiná? Jinak bychom kategorizovali, konceptualizovali? Diametrálně jinak bychom vnímali a mysleli? A co kdybychom se v útlém dětství nenaučili žádný jazyk?

Otázky po vztahu jazyka a myšlení a nastavení ke světu zajímají už velmi dávno jazykovědce i filosofy, nověji též psychology, neurology, antropology, etnology nebo kulturology; ale také třeba – ze zcela praktických důvodů – rodiče a učitele neslyících nebo dětí s poruchami řečových schopností. Není rovněž málo takových lidí, kteří na vlastní kůži získali zkušenost, že utváření pojmů (a nejen to) může být v různých (třeba i blízce příbuzných) jazycích nečekaně rozdílné.

Jsou difference mezi jazyky pouze marginální, nepodstatné, anebo mají takovou povahu, že hrají v jazyce a myšlení centrální úlohu? – Možnost dvojí odpovědi na tuto otázku zakládá dva krajní postoje: **jazykový relativismus** (případně jeho extrémní polohu, jazykový determinismus) – a **jazykový univerzalismus** (srov. Goddard – Wierzbicka, 1998).

Relativisté zastávají názor, že jsme ve svém myšlení a vztahu ke světu maximálně ovlivněni (nebo dokonce determinováni) mateřským jazykem.

Více či méně zásadně se tak lišíme od lidí, kteří žijí v jiných jazykových a kulturních společenstvích; akcentováno je ovšem právě ono rozdílné.

Univerzalisté naopak tvrdí, že celé lidstvo sdílí – bez ohledu na různost jazyků a kultur – určitou „psychickou jednotu“: myšlení je opřeno vždy o tytéž základy, je v zásadě stejné (neboť jsme všichni příslušníky lidského druhu), a rozdíly dané jednotlivými jazyky nejsou nikterak podstatné.

Není to ovšem samozřejmě tak jednoduché, abychom mohli dát zcela zapravdu buď jednému, anebo druhému. Goddard a Wierzbicka (1998) radí zaujmout kompromisní stanovisko. Soudí, že většina jazykových konceptů je sice vázána na daný jazyk, ale že existuje malé množství univerzálních pojmů: takových, jejichž existence je prokazatelná ve všech jazycích, které jsou „nadjazykové“. Je důležité, aby je lingvistika objevila a formulovala jako univerzálie, a tím stanovila jakýsi neutrální základ pro popis nesmírného množství variant jazykově a kulturně specifických pojmů všech jazyků světa.

Tyto **univerzální pojmy** jsou podle Wierzbické (1999a) zároveň též **elementárními sémantickými jednotkami**, jakými jsou „atomy významu“, z nichž se v naší mysli všechno ostatní, složitější, skládá. Existenci takových univerzálních / elementárních pojmů předpokládalo už mnoho myslitelů uplynulých století, např. Pascal, Descartes, Locke (*simple ideas*); Wierzbicka se však celoživotně inspirovala zejména četbou Leibnize.¹ Ten píše o možnosti hledat a formulovat jakousi „abecedu lidské mysli“ (*alphabetum cogitationum humanorum*): ohraničený soubor jednotek, které by mapovaly lidskou mysl a její strukturu. V tomto směru Wierzbickou silně ovlivnila také přednáška A. Boguslawského rozvíjející toto téma v sémantických souvislostech. Už v r. 1965 v ní totiž vyslovil postulát o možnosti dospět k takovým jednotkám prostřednictvím jazykovědného bádání. Ona „indefinibilia“, „atomy mysli“ ztotožnil s „atomy významu“ – a to je podle A. Wierzbické úhelným kamenem celé kognitivní sémantiky, a vlastně i celé jazykovědy. „Lingvistika je hledání významu,“ cituje s oblibou B. L. Whorfa (srov. Wierzbicka, 1999a, s. 6).

¹ Wierzbicka označuje svůj přístup jako „leibnizovskou lingvistiku“, oproti Chomského „lingvistice karteziánské“; konstatuje, že Chomsky a generativisté vůbec měli sice ideu zkoumání lidské mysli prostřednictvím jazyka – jejich vystoupení v 60. letech se dokonce označuje jako „(první) kognitivní revoluce“ –, avšak nabízejících se možností podle Wierzbické nevyužili, a to vzhledem ke svému „antisémantickému“ založení: Chomsky totiž nezkoumal jazyky jako systémy v první řadě sémantické – jako systémy významů (Wierzbicka, 1999a, s. 9).

Mohli bychom snad dodat explicitně, zejména v souvislosti s kognitivní lingvistikou, že tu jde současně s hledáním významu také o hledání pojmu; pojem (jakožto „atom“, případně „molekula“ myslí) a význam (jednotka sémantické roviny jazyka) tu splývají. (To je ovšem v rozporu s „klasickým“ rozlišováním pojmu a významu: pojem se tradičně chápe jako nadjazykový, univerzální, kdežto význam je vázán na konkrétní jazyk; význam je jen někdy totožný s pojmem, např. u odborných termínů, jindy jsou v něm kromě pojmové složky výrazně přítomny i složky pragmatické – srov. např. Filipec – Čermák, 1985, s. 57n).

A. Wierzbicka se už několik desetiletí zabývá – na základě zkoumání mnoha desítek jazyků nejrůznějších kultur – hledáním a formulováním uvedených primárních a zároveň univerzálních jednotek a staví na nich svou koncepci sémantiky. Takových jednotek je vcelku omezený počet (přibližně šedesát – viz dále –, ale autorka je v průběhu let stále doplňuje a restrukturuje) a je z nich možno jakoby složit (nebo na ně lze zpětně rozložit) všechny pojmy ostatní, komplikovanější. Za pomoci atomů „říkat“, „myslet“, „chtít“, „pravda“, „udělat“, „někdo“, „něco“, „jako“, „ne“ tak můžeme popsat třeba význam sloves *lhát*, *slíbit* nebo *donášet* – a pak zjistit, že některá jazyková společenství mají podobné pojmy jinak modifikovány, že v nich určitý „atom“ chybí nebo přebývá apod.

Ve srovnávacím aspektu se tato metoda jeví jako velmi užitečná, zakládá tzv. mezikulturní sémantiku (srov. *cross-cultural semantics*, Goddard – Wierzbicka, 1998), a inspirovat může také řadu jiných, mimolingvistických oborů.²

² Připomeňme v této souvislosti relevantní osobní zkušenost A. Wierzbické. V článku *Můj podvojný život: dva jazyky, dvě kultury, dva světy* (srov. Wierzbicka, 1997) názorně ukazuje, jak jako Polka žijící přes dvacet let v Austrálii reflektuje a cítí mezijazykové a mezikulturní rozdíly. Uvědomovala si od počátku nejen to, že některá anglická slova běžného života nemají polské ekvivalenty a naopak (*babysitter*), ale že jde o dvojí horizont a dvojí kontext rozumění světu, a tak i tam, kde se zdá, že ekvivalentní vyjádření existují, je souměřitelnost jen zdánlivá. Polská zvolání typu *mój Boże!*, *o Jezu!* nebo *Chryste Panie!* vyjadřují pocity úplně jiné než anglické *God!*, *Jesus!*, *Christ!*; anglické výrazy se užívají v hněvu a jsou spíše kletbami, polské mají charakter modlitby. Musela si zvyknout na to, že angličtina nemá paralelu pro časté užívání slovanských zdvojnásobků (ani ve vztahu k dětem); i na to, že ekvivalence mezi anglickými a polskými názvy emocí je jen velmi přibližná: ani sama slova *emotion* a *uczucie* nejsou ekvivalentní – a anglické výrazy *happy*, *angry*, *disgusted* prý neodpovídají žádným polským slovům: nevěří tedy např. Ekmanově teorii o univerzálnosti základních emocí. Podle Wierzbické nejsou univerzální ani slavné mluvní akty; a kdyby se Searle narodil v Polsku, píše, vypadaly by jeho tabulky jinak: takto jde prý pouze o přehled lexikálních kategorií angličtiny (srov. Wierzbicka, 1997). Jak náš citový život, tak mluvní akty (a např. též s nimi spojená etiketa) jsou zcela zásadně vázány na náš mateřský jazyk a jeho kulturu.

Pro zajímavost zde uvádíme soubor „sémantických primitivů“ (a současně univerzálií) podle A. Wierzbické (srov. Goddard - Wierzbicka, 1998, s. 143 - *semantic primes, semantic primitives*). Pokládají se - jak už bylo uvedeno - jednak za univerzální pojmy, jednak za elementární sémantické jednotky, a kromě toho snad existuje spojnice mezi těmito základními „atomy významu“ a prvními pojmy, které si osvojují děti (uvažuje se také o tom, že by některé z nich mohly být vrozené, srov. Wierzbicka, 1999a):

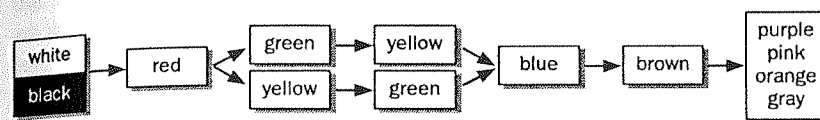
1. Substance (bytosti a věci): JÁ, TY, NĚKDO (osoba), NĚCO (věc), LIDÉ
2. Determinátory: TENTO, STEJNÝ, JINÝ
3. Kvantifikátory: JEDEN, DVA, NĚKOLIK, MNOHO, VŠECHNO
4. Mentální predikáty a slovesa smyslové zkušenosti: MYSLET, VĚDĚT, CHTĚT, CÍTIT, VIDĚT, SLYŠET
5. Mluvení: ŘÍKAT, SLOVO, PRAVDA
6. Akce a události: DĚLAT, STÁT SE
7. Hodnocení: DOBRÝ, ŠPATNÝ
8. Deskripce: VELKÝ, MALÝ
9. Existence a vlastnění: BÝT, MÍT
10. Život a smrt: ŽÍT, ZEMŘÍT
11. Metapredikáty: NE, MOŽNÁ/ASI, MOCI
12. Spojování dějů logickými vztahy: PROTOŽE, JESTLIŽE, KDYBY
13. Čas: KDY (čas), TEĎ, PO/POTOM, PŘED/PŘEDTÍM, DLOUHO, BRZY
14. Prostor: KDE (místo), ZDE, POD (dole), NAD (nahore), DALEKO, BLÍZKO, STRANA, UVNITŘ
15. Intenzifikace: VELMI, VÍC
16. Taxonomie: ČÁST (něčeho), DRUH (něčeho)
17. Podobnost: JAKO

Uvidíme dále, které z uvedených sémantických jednotek Wierzbicka aktivizuje v souvislosti se zkoumáním barev. Co se týče hledání univerzálií, jsou totiž čítankovým příkladem právě výzkumy týkající se **konceptualizace barev**, respektive barevného vidění lidí různých kultur (viz zde 4.1). Jejich výsledky v konkrétnosti ukazují pozoruhodné aspekty výše zmiňovaných přístupů k jazyku.

Vidí lidé barvy na základě „přírody“, anebo „kultury“, respektive co je výsledkem „oka“ a co výsledkem (kulturou nasazených) „brýlí“? A z druhé strany: Existuje něco společného všem jazykům (a kulturám)? Všem lidem? Je to třeba zrovna pojem barevnosti a barvy? Jak je to s univerzálností barevného vidění - tedy i pojmů pro barevnost a barvy?

Za základní práci v oblasti kognitivně-kulturního (a antropologického) zkoumání barev se dodnes pokládá ta, kterou v r. 1969 vydali Američané Berlin a Kay pod názvem *Basic color terms*. Podává pozoruhodné výsledky analýzy zhruba stovky jazyků (od známých evropských až po „exotické“, do té doby téměř nezasažené civilizací - zejména indiánské a některé africké); analýza se zaměřovala na postižení inventáře barev v jednotlivých společnostech, ale i na to, jak jsou v nich pojmenovány barvy utvářena.

Autoři v ní uvádějí proslulé schéma jedenácti základních barev, které chápou jako univerzální inventář, z nějž ovšem nemusí být a nejsou v každém jazyce konceptualizovány všechny barvy.

Pořadí, v němž jsou barvy uvedeny, vyjadřuje zákonitosti, které by podle výsledků výzkumu měly být všeobecně platné. Autoři tvrdí, že koncept barvy je univerzální - a že každé společenství má ve svém jazyce (koncepty a) slova alespoň pro ČERNOU a BÍLOU barvu, respektive člení spektrum nejméně na dvě části, přiřazujíc k „černé“ barvy tmavé a k „bílé“ světlé.

Pokud určité společenství rozlišuje tři barvy, je to vedle černé a bílé vždy ČERVENÁ. Existují-li v jeho jazyce pojmy pro čtyři barvy, přidává se k výše uvedeným ještě ZELENÁ nebo ŽLUTÁ, pátá v pořadí je pak ta druhá z nich. Teprve v pořadí šestá je MODRÁ. (Také samozřejmě platí: pokud víme, že v daném jazyce existuje pojem pro modrou, vyplývá z tohoto zjištění i přítomnost konceptů všech předcházejících barev.) Na sedmém místě je HNĚDÁ. Většina evropských jazyků diferencuje spektrum ještě podrobněji a ve své pojmové výbavě přiděluje statut základních barev také FIALOVÉ (respektive barvě *purple*; je to česká *fialová*, nebo spíš *vínově červená*?), RŮŽOVÉ, ORANŽOVÉ a ŠEDÉ (nebo alespoň některým z nich).

Množství barev, které jsou v daném jazyce konceptualizovány a verbalizovány, souvisí podle Berlina a Kaye s evolučním stupněm kultury, již tento jazyk reprezentuje. Málo barevných pojmenování se vyskytuje u relativně jednoduchých kultur (měřeno ovšem naším euroamerickým metrem), zatímco rozvinutější kultury rozlišují nejčastěji jedenáct základních barev (a množství odstínů a dalších specifických barevných pojmenování).

Je zajímavé, že toto pravidlo platí nejen v souvislosti se synchronním zkoumáním jazyků a kultur, ale i ve smyslu diachronním, vývojovém. Autoři se odvolávají na práce z poloviny 19. stol. pojednávající o vývoji lidského rozlišování barev na základě analýz staré řecké literatury, védských hymnů, Avesty aj. Citovaní L. Geiger a W. Gladstone (srov. Berlin – Kay, 1969, s. 154n) ukazují, že před staletími nebylo vnímání barev zdaleka tak diferencované jako později a dnes. Např. v Iliadě a Odysseji prý o barvách není řeč, rozlišují se tu maximálně rozdíly v jasnosti – tj. tma, světle, tmavý, světlý.

Že je repertoár barev zmiňovaných ve vývojově starších stadiích jazyka chudší, než na jaký jsme zvyklí ze současnosti, je patrné i z našeho českého kontextu. Dokazují to např. analýzy lidových písní a folkloru vůbec, ale i hlubší pohled na frazeologii, na repertoár zeměpisných jmen – zkrátka do těch sfér, v nichž zůstává konzervován starší stav jazyka. Nikde se zde nesetkáme s fialovou nebo oranžovou barvou, jen ojediněle s hnědou, růžovou či šedou, výskyt žluté a modré je velmi omezený. Na předních místech se objevují barvy z levé strany Berlinova a Kayova schématu: černá a bílá, červená a zelená (ta kraluje v oblasti české a moravské lidové písně, zjevně pro svou spjatost s rostlinností a rostlinami, se stavem přírody, srov. 4.1). Ty mají také největší množství přenesených významů, zejména černá a bílá.

Berlin a Kay vidí, jak bylo řečeno, barvu a barevnost jako koncept univerzální (a jejich názor je, dlužno říci, např. současnou antropologií dodnes většinou plně uznáván). – Jiný náhled má však asi o třicet let později již zmíněná A. Wierzbicka.

Tato autorka často varuje badatele před neuvědomělým etnocentrismem (srov. zde pozn. 2): za základ všeho srovnávacího výzkumu se bere nejčastěji angličtina (která bývá mateřským jazykem badatelů), příp. indoevropské jazyky vůbec. „Jako by celý svět mluvil anglicky...“ konstatuje Wierzbicka mnohokrát v souvislosti s (anglosaskými) výzkumy konceptualizace základních emocí, ale i konverzačních maxim apod. Odborníci v nich nevědomky imputují příslušníkům všech jazykových

³ Srov. zde ročníkové práce na FF UK: K. Ondřejové *Barvy v českých a moravských lidových písních* (2000), R. Lišky *Barvy v českých kronikách* (2000), I. Kouškové *O čem vypovídají barvy v příslovích a pořekadlech* (2000). P. Štěpán ukázal množství zajímavých způsobů, jak se sémantika barev projevuje v oblasti českých zeměpisných jmen (Štěpán, 2004).

a kulturních společenství jeden základní model chápání světa (a také např. normy chování, zdvořilosti apod.) – ten svůj: už používaným metajazykem, jímž je angličtina – a který se již tím, že je brán nepříznakově a samozřejmě, vnucuje jako základ a „předporozumění“ pro všechny další úvahy. „Normální“ a základní je to mé – a jiné než mé je zvláštností, odchylkou od normálu.

Anglické *anger* však není o nic nepříznakovější a „základnější“ než ruské *serdiťsja*; anglické *blue* není neutrálnější než japonské *aoi*, píše Wierzbicka (1999b). To, co chápe většina badatelů jako univerzální a základní (a charakterizuje pojmy svého jazyka – nikoli nezávislého metajazyka), již z principu takové být nemůže: ať už to jsou emoce, konverzační maximy nebo vidění a konceptualizace barev.

V souvislostech Berlinova a Kayova konstatování, že všechny jazyky rozlišují alespoň černou a bílou, to je evidentní. Není přece srovnatelné např. s konceptem naší ČERNÉ a BÍLÉ (v kontextu dalších barevných pojmenování), užívá-li se v některém jazyce jediného slova pro označení komplexu českých ČERNÉ, HNĚDÉ, ŠEDÉ a MODRÉ, a druhého členu této sémantické opozice pak, zhruba řečeno, v souvislosti s barvami ostatními, tvrdí Wierzbicka. Naše ČERNÁ pak znamená nutně něco jiného.

Samozřejmě, všechno je mnohem složitější – a zkušenosti odrážející se v různých jazycích, příslušejících společenstvím kulturně vzdáleným, nejsou tak jednoduše přeložitelné a převeditelné do našich kódů a rámců a vtělitelné do našich schémat. To není černá barva a bílá barva, to je zkrátka něco jiného, neboť tato označení fungují v kontextu jiného obrazu barevného spektra, na pozadí sémantické struktury jiného jazyka, a tedy i jiného vidění světa, jiného horizontu odkrývání věcí. Povaha jednotlivosti je určována celkem, skutečný význam slova můžeme konstituovat jen se znalostí příslušného jazyka (a kontextu jím reprezentované kultury).

Podle Wierzbické barva nepatří k univerzálním lidským konceptům, a tak ani termíny pro označení žádných jednotlivých barev nejsou fenoménem univerzálním. Některá (i když zřejmě nečetná) jazykově-kulturní společenství barvy jako samostatný aspekt vizuální zkušenosti vůbec nevydělují. Tak např. adjektivum, které v sobě nese sémantiku zelené barvy, znamenají zároveň i čerstvost a svěžest (rostliny), „šťávu“, zatímco označení červené je zároveň i označením suchosti (srov. Wierzbicka, 1999b).

Co však mezi univerzálie určitě patří, konstatuje Wierzbicka na základě četných výzkumů, to je **zkušenost vidění** – a k ní se vztahující (pojem a)

slovo pro VIDĚT: to prý existuje ve všech jazycích. A každý jazyk rovněž reflektuje, že vidět lze jen ve dne, za světla, kdežto za tmy, v noci, vidíme jen obtížně, zkrlesle anebo vůbec. Takže se v lidských jazycích tak či onak rozlišuje „stav, kdy je vidět“ (SVĚTLO, den), a kdy „není vidět“ (TMA, noc).

Další nepochybnou univerzálií je podle Wierzbické koncept pro JAKO - a to zejména v přirovnáních fungujících na vizuálním základě: „něco je (vypadá) jako něco“.

Od těchto dvou univerzálních konceptů - VIDĚT a JAKO - pak vede přímá cesta k tzv. **teorii prototypů** v oblasti barev (viz zde 4.1.2).

Prototypy - a nejen ty barevné - tvoří základ našeho pojmového systému, respektive obrazu světa. V souvislosti s barvami se však s pojmem prototypu pracuje trochu jinak než např. ve sféře substancí (osob, zvířat, věcí, emocí, vlastností apod.). Prototypem dané barvy je její nejtypičtější nositel, „nejlepší příklad“. A nejtypičtějšími nositeli barev jsou základní součásti přírody, na nichž stojí a z nichž vyrůstá náš přirozený svět, řečeno s Patočkou, které odnepaměti tvořily rámec lidského života a prvotní lidskou zkušenost. Noc a den. Nebe. Slunce. Rostliny. Sníh. Krev, oheň.

V australském jazyce walpiri je *yalyu* krev - a *yalyu-yalyu* znamená červenou barvu, *walya-walya* (země-země) je hnědá, *yukuri-yukuri* (rostliny-rostliny) je zelená. Něco vypadá jako něco - právě to má naznačit zdvojení slova. Jinak připodobnění prototypu ilustruje anglická dvojice *gold* a *golden* (zlatý a „jako zlatý“, např. vlasy nebo obilí). České označení barvy *zelený* je synchronně pocítováno jako nemotivované, etymologie však odhaluje starý slovanský kořen *zel-*, poukazující k rostlinnosti, tedy k prototypu zelené barvy (srov. *zelí*, nářeční *zelina* ve významu „bylina“). Anglické *green* má souvislost se slovesem *to grow*, „růst“. (Prototyp nemusí být přítomen přímo ve slovotvorné struktuře barevného pojmenování, nemusí být odhalitelný jako jeho motivátor - ovšem často tomu tak bývá.)

Jsmo-li standardně vybaveni zrakem (a není-li zrovna tma), vždy už něco vidíme: a „vždy už“ to vidíme barevně. Člověk je takto disponován. Podle A. Wierzbické je však třeba v tomto směru rozlišit **percepce** barev - tedy to, co probíhá „mezi sítnicí a mozkem“ (a co jakožto věc našeho neurobiologického základu zkoumá neurologie a neuropsychologie) - a jejich **konceptualizaci**, tedy procesy probíhající v naší mysli, na úrovni pojmů. „Slova“, jimiž (v tomto případě o barvách) mluvíme, k našemu prožívání (barev) a myšlení (o barvách) významně poukazují. Je však třeba vzít v úvahu, že jazyk reflektuje, co se děje v mysli, nikoli co se děje v mozku (srov. Wierzbicka, 1999b).

Mohli bychom tedy říci, že vidění má v tomto smyslu dvojí dimenzi. Vidím - a „vidím“ (tj. nějak si viděné pojmově uspořádávám, nějak viděnému - většinou nereflektovaně - rozumím).

Barvoslepý vidí barvy jinak než já: to je dáno rozdílností v našem neurobiologickém ustrojení, v naší tělesnosti, respektive v možnostech **percepce**. Že Rus „vidí“ (a pojmenovává) jako dvě různé (základní) barvy (*sinij* - *goluboj*) to, co je pro rodilého Čecha jen světlejší a tmavší *modrá*, že vietnamština zahrnuje do jednoho pojmu a slova (*xanh*) barvu čerstvých rostlin i bezmračného nebe, tedy českou *modrou* i *zelenou* (srov. Hoang thu Oanh, 1997) - to je věc rozdílů v české, ruské a vietnamské **konceptualizaci** barev, a pak tedy i v českém, ruském a vietnamském jazykovém obrazu světa (o barvách v češtině srov. podrobněji ve 4. kapitole).

I mimolingvistické kognitivně založené výzkumy zabývající se percepcí (barev) však konceptualizaci zohledňují, směřují k ní, hledají její hranice, místa přechodu od „přírody“ ke „kultuře“. Tato zkoumání probíhají značně jinak, než jsme zvyklí z humanitních věd (v 1.1.2 jsme jejich přístupy charakterizovali jako přírodovědné). Percepčními kategoriemi v oblasti barev, respektive vizuality vůbec, a to ve srovnání s percepční kategorizací v oblasti slyšení se zabývají např. práce M. Bornsteina; interpretují se v nich výsledky různých pokusů a měření prováděných s dospělými respondenty (ale často i s malými, dosud nemluvicími dětmi a také se zvířaty) a při tom se zkoumá např. vnímání barev a jejich označování, přiřazování k té či oné percepční kategorii, usouvztažňuje se psychofyzilogické a to, co je kulturně podmíněno (srov. Bornstein, 1987, tam i bohatá bibliografie).

Jde tu rovněž o hledání univerzálií určitého typu (v souvislosti s barvami např. o zmíněné percepční kategorie), tedy o to, co je všem lidem společné, vrozené, dané specificky lidskou tělesností včetně jejích limitů. Vychází se tu také z těsného sepětí mysli s jazykem a jazyka s myslí.

I zde se ukazuje, že o mnohém, co je neviditelné a přímému pozorování nepřístupné, může podat zprávu právě zkoumání jazyka - který je na rozdíl od dějů probíhajících v mysli dobře uchopitelný, neboť jazykové projevy lze vnímat smysly, a dokonce fixovat. Jazyková vyjádření nás tak mohou navést k tomu, co se děje v mysli (a možná pak zprostředkovaně i v mozku a centrální nervové soustavě, jak o tom bádá neurolingvistika), poukázat k tomu, jak vidíme svět - a co je pro naše kognitivní procesy charakteristické.

Znovu snad můžeme v této souvislosti pro pořádek připomenout: je to naše v prostoru ukotvená **tělesnost** (a od ní se odvíjející lidská perspekti-

va a na ni vázaná představová schémata), dále schopnost chápat to, co není smyslově dáno a vnímatelné prostřednictvím tělesných dispozic, **metaforicky** – a také schopnost **kategorizovat**, tvořit si pojmový systém na základě **prototypů** – **stereotypů** (viz dále 2.4). To vše dává našemu chápání světa základní, hlubinnou strukturu, zřejmě celému lidskému druhu společnou. Každý jazyk se pak, zdá se, v „povrchovějších“ vrstvách utváří svébytně, ve srovnání s jinými jazyky více nebo méně rozdílně, v závislosti na specifikách společenství, kterému je jazykem mateřským.

2.2 Jazykový obraz světa

2.2.1 Historické souvislosti

Pojem **jazykový obraz světa** se přibližně v polovině 80. let začal užívat v pracích polských jazykovědců z Lublinu.⁴ Brzy se v polské lingvistice velmi rozšířil a nabyl mnoha dimenzí: jde tu ovšem nejen o pojem, nýbrž i o svébytný přístup k jazyku, který je jím reprezentován a označován.

Ke krystalizaci tohoto přístupu dochází v době obratu světové lingvistiky „od systému ke komunikaci“, od formalizujících metod k jazykovědě explikativní. Do centra pozornosti jazykovědců se dostává sémantika (včetně svých přesahů do pragmatiky) – a chápe se jako svědectví o myšlení, prožívání a chování člověka i celých kulturních společenství. Hovoří se o novém paradigmatu – o jehož přesnou charakterizaci bychom však mohli vést spory: Jde o paradigma ve svém základu komunikačně a pragmaticky orientované? (Tuto jeho modifikaci u nás už dosti důvěrně známe.) Nebo primárně kognitivní? Antropologické? Podstata nového paradigmatu se všemi výše uvedenými dimenzemi je však možná koncentrována právě v pojmu jazykového obrazu světa (srov. Chlebda, 2000).

⁴ R. Grzegorzczkova uvádí, že se poprvé objevil v r. 1986 v článku hlavních představitelů lublinské jazykovědné školy J. Bartmińského a R. Tokarského *Językowy obraz świata a spójność tekstu* (srov. Grzegorzczkova, 2001a, s. 162). Právě Lublin se považuje za centrum tohoto přístupu k jazyku – srov. řadu tzv. „červených sborníků“, z nichž první přímo nese název *Językowy obraz świata* (ed. J. Bartmiński, Lublin 1991; 1999; 2004) a stati v něm obsažené formulují základní teoretické a metodologické problémy s daným přístupem spjaté. Lublinští také vydávají etnolingvistický slovník (srov. Bartmiński, 1997; 1999;), časopis *Etnolingwistyka* a řadu studií a knih z oblasti kognitivně a kulturně založené lingvistiky. (Srov. též Vaňková, 1999a.)

V centru nového, „celostního“ paradigmatu – parafrázujeme tu W. Chlebdu – stojí **člověk**: hledající své místo ve světě (ve „strukturách bytí“) a obracející se k druhému, který je stejně jako on součástí určitého kulturně-komunikačního společenství. Jazykový obraz světa pak vyznačuje roviny jejich možného dorozumění a porozumění, hranice prostoru společné konceptualizace – jejichž respektování zaručuje alespoň elementární pocit smysluplnosti existence, a také aspoň jistou míru efektivnosti komunikace i společných činností, a jejichž porušení by přinášelo sankce – ať už pocit chaosu a neexistence smyslu, nebo mezilidské konflikty, či dokonce vykázaní individua do prostoru mimo dané společenství (viz Chlebda, 2000, s. 163). Zkoumáme-li kontury jazykového obrazu světa, zkoumáme vlastně, „jak jsme“ ve světě, v jakých dimenzích světa rozumíme, jak a odkud k němu přistupujeme.

R. Grzegorzczkova (2001a) píše, že jazykový obraz světa se stal v Polsku **centrálním pojmem kognitivní jazykovědy**. V základních pracích amerických kognitivistů ho ovšem nenajdeme; zhruba tu snad jeho smysl vystihují formulace typu „konceptualizace světa obsažená v jazyce“; ruští jazykovědci hovoří v podobném smyslu slova o „naivním obrazu světa“, který je v jazyce uložen (Apresjan, 1995). Polská lingvistika tu pozoruhodně rozvíjí a doplňuje americký kognitivismus, reprezentovaný zejména díly G. Lakoffa a M. Johnsona (která se v Polsku citují velmi často, stejně jako např. práce R. Langackera).⁵

Kognitivistický důraz na individuální zkušenost se světem, která je dána lidskou kognitivní výbavou, vychází z podstatného významu tělesnosti, schopnosti myšlení v dimenzích metafory, schopnosti kategorizovat apod. – se tak posouvá směrem ke sdílené zkušenosti kolektivní, jazyk se nechápe pouze jako svědectví o lidské kognitivě, ale (i) jako fenomén **kulturní a antropologický** – a můžeme dodat též **sémiotický**. Každý jazyk totiž podává specifickou, jistým společenstvím sdílenou **interpretaci světa**. V tomto kontextu se nabízí také odkaz na kulturní sémiotiku **M. J. Lotmana** a tartuské školy – v jejímž rámci je jazyk pojat podobně: jako model světa, respektive jako modelující systém. (Nutno ovšem dodat, že tu jde o jazyk v sémiotickém, nikoli úzce lingvistickém smyslu slova, třebaže právě jazyk přirozený tu hraje vzhledem k ostatním kódům dominantní roli – je tzv. primárním modelujícím systémem, srov. např. Lotman, 1970.)

⁵ O recepci kognitivní lingvistiky v Polsku srov. Kalisz – Kubiński (1998).

V Polsku se dnes zkoumáním různých aspektů jazykového obrazu světa zabývá řada jazykovědců i celých pracovišť, často v přesahu k etnolinguistice, kulturologii apod. (srov. Vaňková, 1999a).

Nedá se samozřejmě říci, že by uvedený pohled na vztah jazyka a světa byl naprosto nový. Původně metaforické spojení „obraz světa“ se objevuje už dlouho v mnoha pracích z oblasti humanitních věd – v textech antropologických, kulturologických, filosofických aj. –, ale i ve vědách přírodních: už na přelomu 19. a 20. století mluví např. H. Herz a M. Planck o „fyzikálním obrazu světa“ (srov. Maćkiewicz, 1999, s. 8).

Co se však týče přímo jazykového obrazu světa – a jazykovědného zkoumání –, hovořívá se zejména o dvou myšlenkových prouděch, které s příbližnými ekvivalenty tohoto pojmu (*Sprachliches Weltbild – view of the world*) už před desetiletími (či dokonce staletími) pracovaly, akcentovaly zásadní úlohu mateřského jazyka v souvislosti s myšlením, národem či jazykovým společenstvím a jeho kulturou – a jejichž protagonisty současní představitelé teorie o jazyce jako obrazu světa považují za své předchůdce.

Prvním z těchto proudů je německá romantická filosofie jazyka 19. a 20. století, mající kořeny zejména v pracích Humboldtových. Na konci 18. století však formuluje už preromantik J. G. Herder tezi, která by se mohla stát výchozím bodem současných prací tohoto zaměření: „Každý národ má vlastní rezervoár myšlenek, které se staly znaky – tím rezervoárem je jeho jazyk: je to pokladnice, do něž vnesla svůj vklad staletí (...) – je to pokladnice myšlenek celého národa“ (cit. podle Anusiewicz, 1995, s. 23). Herderova filosofie se stala také jedním z východisek evropského romantismu a stála např. u základů českého národního obrození, zejména v pojetí jungmannovské generace. Připomeňme zde znovu, že např. V. Macura ve svém pojetí národního obrození zdůrazňuje právě jeho „lingvocentrismus“ (srov. Macura, 1995).

W. Humboldt vycházel ve své koncepci jazyka z předpokladu, že v každém přirozeném jazyce je uložen specifický pohled na svět (*Weltanschauung*), způsob jeho myšlení a prožívání; že jazyk je obrazem světa (*Sprachliches Weltbild*), sdíleným v rámci daného jazykového společenství (národa) – a představujícím jeho kolektivní zkušenost, jeho ducha. Humboldtovy názory našly v Německu řadu pokračovatelů, stály u základů celého filosofického směru (neohumboldtismu), jehož nejvýznamnějšími představiteli jsou L. Weisgerber a H. Gipper – a tak či onak inspirovaly i řadu dalších filosofů (K. Vossler, K. Burdach, T. Frings, F. Maurer, R. Meringer aj.).

Zvlášť můžeme připomenout v našem současném myšlenkovém kontextu známějšího E. Cassirera, jehož východiska včetně příkladů vzatých z tehdy nových etnologických výzkumů se plně shodují i s náhledy dnešních kognitivistů (viz zde 5.2.1). Už na počátku 20. let dvacátého století Cassirer zdůrazňuje zakořeněnost abstraktního myšlení a jazyka v lidsky prožívané tělesnosti a prostorovosti. Na příkladech *jazyků ve fázi názorného výrazu*, tj. těch, které (ještě) nedospěly do „abstraktní“ fáze propracovaných jazyků evropských, pak ukazuje např. to, jak slova označující prostorové charakteristiky (např. deiktika) začala postupně konstituovat pojem JÁ a osobní zájmena vůbec, jak se prostorové pojmy staly opěrnými body pro konceptualizaci času. Vlastní tělesnost stála také u zrodu pojmu čísla, počtu a počítání (srov. Cassirer, 1996, s. 172).

Cassirer také uvádí, že např. černošské jazyky mande vyjadřují prostorové pojmy – pro které nám slouží zejména předložky – velmi materiálně, doslova tělesně: na místě našeho *za* stojí substantiva *záda* nebo *zadek*, význam *před* vyjadřuje slovo označující oko, význam *v* se vyjádří slovem *pro břicho*. Jazyky indoevropské, které již fázi názorného výrazu opustily, prý kdysi v souvislosti s předložkami postupovaly podobně, jak o tom svědčí etymologická zkoumání – a také dodnes vznikající tzv. sekundární předložky typu *v čele*; *po boku*, kde primární „tělesný“ význam ještě nebyl úplně setřen (tamtéž, s. 164).

Jazyky ve fázi názorného výrazu vykazují také jinou představu času, než z jaké vycházíme v naší evropské kultuře: základní opozicí je tu „teď versus ne-teď“, „dnes versus ne-dnes“, tak jak to známe např. od malých dětí. Rozlišování minulosti a budoucnosti není relevantní (tamtéž, s. 181).

Nezávisle na filosofii německé provenience – a s východiskem ve vlastním etnologickém a antropologickém zkoumání – rozvíjeli podobné myšlenky (s podobnými závěry) i američtí badatelé E. Sapir a B. J. Whorf. Znamý je v tomto ohledu jejich termín *view of the world*, a zejména tzv. Sapirova a Whorfova hypotéza, v níž se hovoří o **jazykovém determinismu** (tzn. že způsob našeho vidění světa je determinován naším mateřským jazykem) a **jazykovém relativismu** (jednotlivé jazyky představují rozdílné náhledy na svět, podrobněji např. Budil, 1992; Salzmann, 1996). Srovnání indiánského jazyka hopí s jazyky indoevropskými ukázalo např. zcela odlišné chápání času.

Každý jazyk představuje specifickou interpretaci světa – často se mluví o brýlích mateřského jazyka, které máme stále nasazený, aniž si tento fakt plně uvědomujeme (viz 2.1). Avšak – kolik řečí umíš, tolikrát jsi člo-

věkem. Bilingvní osoba má možnost brýle střídat – a zažít relativitu uspořádání reality, když si uvědomí, že má dar spatřit svět ve dvojí verzi v každé jinak strukturovaný. Odlišnost těchto dvou světů (jako kontextu jevení věcí) je větší či menší podle toho, nakolik jsou si dané jazyky geograficky, a zejména kulturně vzdálené.

Pod brýlemi však máme oči – to znamená, metonymicky řečeno, to, co nás všechny jakožto tvory označované *Homo sapiens* spojuje, co konstituuje naše lidství, co je univerzální, co je nutným podložím veškerých kognitivních (i jiných) operací – a co je možno objevit i v každém jazyce. Hledání univerzálií bylo odjakživa oblíbeným filosofickým a obecně lingvistickým tématem; a třebaže tomu tak kognitivní lingvisté většinou neříkají, jde jim ve specificky mezioborovém kontextu vlastně o totéž. Ti kdož zkoumají jazykový obraz světa, tyto (kognitivistické) univerzálie zohledňují a vycházejí – aforisticky řečeno – z toho, „že máme oči“, zajiť mají je však také ony „brýle“. (Je ostatně nemožné určit s přesností, kde končí působnost očí a začínají fungovat brýle.)

Porovnáváme-li tedy různé jazykové obrazy světa, je třeba vzít v úvahu jak rozdílnosti mezi nimi (svědčící o různých sociálních a kulturních podmínkách a zkušenostech daného společenství), tak i to, co je univerzální (lidská tělesnost a prožitek prostoru, antropocentrismus, metaforická konceptualizace světa, základní způsoby kategorizace). Obrazy světa si jsou totiž podle četných výzkumů vzájemně podobné i nepodobné – přičemž rozdílnosti jsou spíše „na povrchu“ (strukturace skutečnosti, její popis a hodnocení), zatímco podobnost se týká hlubších struktur našeho ukotvení do světa (konceptuální schémata, založená tělesně a prostorově; srov. zde 2.3).

Když se kupříkladu podíváme na způsoby konceptualizace v českém znakovém jazyce neslyšících, ukazuje se, že i on je založen na lakoffovsko-johnsonovských (prekonceptuálních) představových schématech typu „nahore (dobré) – dole (špatné)“, „nádobu“ („uvnitř – venku“), „spojení“ apod., ačkoli způsob, jak se tato schémata uplatňují, může být např. ve srovnání s češtinou značně odlišný (rozdílné jsou ostatně už způsoby realizace: oproti verbálně-akustickým jazykům je vizuálně-motorický znakový jazyk neslyšících kódem postaveným od základů jinak, srov. Macurová, 1994).

Ukazuje se to i na příkladu konceptualizace barev. Níže citované pojednání na toto téma (první kognitivně orientovaný příspěvek k výzkumu českého znakového jazyka) uvádí např., že znak pro SVĚTLO/SVĚTLÝ se ukazuje ve vzpřímeném držení těla, ruce s nataženými a otevřenými dvě-

ma prsty se současně pohybují nahoru a od sebe, zatímco v případě znaku TMA/TMAVÝ jsou dlaně sevřené v pěst (nebo se postupně zavírají), ruce se pohybují shora dolů a k sobě, a to s náznakem schoulení a nahrbení. Takto vyjádřený sémantický prvek pozitivita / negativita – realizovaný prostřednictvím protikladů nahoru (+) – dolů (-), otevření (+) – uzavření (-) – se pak objevuje podobně též v artikulaci dalších opozitních dvojic znaků, např. DEN / NOC, VESELÝ / SMUTNÝ (srov. Myslivečková – Hudáková – Vysuček, 2001). To plně koresponduje jak s pozitivními a negativními konotacemi spjatými též v češtině se světlem a tmou (*světlý bod; osvětlení; světlo mého života; vysvětlit x temné síly; tmářství; temné stránky; vytmavit něco; zatemnit*), tak i se základními orientačními metaforami, zejména s opozicí nahore – dole. I v češtině (a podobně v jiných jazycích) se setkáme s konceptualizací ŠTASTNÝ JE NAHOŘE – SMUTNÝ JE DOLE (srov. např. *zvedla se mi nálada; povzneslo mě to na duchu; zvýšilo se mi sebevědomí x nálada klesla; jsem na dně; upadl jsem do deprese*), ZDRAVÍ A ŽIVOT JSOU NAHOŘE – NEMOC A SMRT DOLE (*je na vrcholu sil, zdraví x jde to s ním dolů, s kopce; upadá*) apod. (srov. též Lakoff – Johnson, 1980/2002, s. 30n, zde 2.5.4).

Konceptualizace této opozice (nahore +, dole -) má v základě – znovu – lidskou tělesnost, tzn. vzpřímenou polohu a vše, co se na ni váže: „nahore“ je člověk živý, zdravý, ale i vítěz, člověk veselý, sebevědomý, nadřazený či v různém smyslu slova nadřazený apod., a naopak horizontální poloha (nebo poloha směřující dolů) je spojena se smrtí a nemocí, a také s porážkou, podřízeností, smutkem, depresí.

Pokud tedy jde o jazykový obraz světa, dalo by se říci, že vyrůstá z takových tělesných a tělesně-prostorových struktur, jež jsou univerzálně platné. Na tyto struktury se pak nabaluje řada dalších elementů různé povahy, které jsou více či méně specifické a mohou sémantickou strukturu různých jazyků od sebe vzdalovat (viz dále).

2.2.2 Definice

Definice jazykového obrazu světa je celá řada. Zohledňují různé aspekty tohoto pojmu – a každá z nich se zdá být vhodná pro jiné potřeby zkoumání, z hlediska různých přístupů k jazyku či textu. Uvedme následující:

Jazykový obraz světa je

„... v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém

jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované (Bartmiński, 1990, s. 110)

„... způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace), který lze vyčíst z jazykových faktů, tj. z flektivních a derivačních zákonitostí jazyka, z frazeologie, synonymických skupin, svědčících o svébytné kategorizaci světa, a konečně i z konotací a stereotypů spjatých s pojmenovávacími objekty.“ (Grzegorzcykowa, 2001a, s. 162)

„... soubor pravidel uložených v gramatických kategoriích (flektivních, slovotvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové spojení akceptuje.“ (Tokarski, 1993, s. 358)

„... určitý způsob existence (jevení) světa (v široce pojatém smyslu, zahrnujícím člověka i univerzum) v sémantickém rozčlenění lexikálního systému daného jazyka a jeho gramatických kategorií a ve způsobu syntaktického propojení jednotek tohoto jazyka.“

(Gipper, cit. in Kajfosz, 2001a, s. 43)

Oproti Gipperově povaze „způsobu existence (jevení) světa“ (srov. zde filosofickou koncepci „svět jako jev“, viz 3.1.1, srov. též Arendtová, 2001) zdůrazňuje Bartmiński statut „interpretace skutečnosti“. Podobná je i formulace „způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace)“ v definici Grzegorzcykové. Tokarski vychází naopak od „souboru pravidel“, který poukazuje k určitým „způsobům rozčlenění světa a vidění jeho jednotlivých součástí“ (včetně jejich hodnocení).

Jaký však je jazykový obraz světa, jaké má vlastnosti? Podobně se ptají mnozí badatelé. Následující atributy jazykového obrazu světa vyjmenovává např. J. Kajfosz: výběrovost, dynamičnost, transcendentnost, axiologičnost, heterogenost, integrálnost a kontextuálnost (Kajfosz, 2001, s. 44n). S pomocí dalších zdrojů i vlastních náhledů můžeme vyložit, jak lze alespoň přibližně těmto pojům v našich souvislostech rozumět.

a) **Heterogenost.** Jazykový obraz světa není jednotlivý, homogenní – je naopak mnohvrstevnatý, komplikovaný, někdy i vnitřně rozporný. Má

řadu rovin a „pater“, je rozrůzněně teritoriálně (dialekty), sociálně (profesní jazyky, slangy), stylově i podle sfér komunikace. Např. obraz světa interpretovatelný z odborných textů, obrazy světa jednotlivých vědních oborů se většinou diametrálně liší od toho, jak se dané výseky světa jeví v kontextu přirozeného světa, v běžné, „naivní“ reflexi a komunikaci.

Základ, centrum jazykového obrazu světa ovšem tvoří právě sféra každodenně prožívaného, přirozeného světa: který je antropocentrický a etnocentrický – a odpovídá **praktickému zacházení se světem** (viz 2.2.3, 2.4 – a srov. též Bartmiński, 2001a). Pokud se tedy hovoří o jazykovém obrazu světa, máme na mysli nejčastěji toto „centrum“, tvořené komunikací **subjektivně orientovanou** (prototypovou sférou je běžná každodenní komunikace – a pak též umělecké texty, které ji reflektují, modifikují a využívají prototypů v ní fixovaných), méně už (pokud to není výslovně tematizováno) sféru „objektivního“ zacházení s jazykem (odborný styl, administrativní apod.). Specifický je pak obraz světa utvářený texty publicistickými a reklamními.

Základem pro studium (a oblastí, která by v tomto smyslu měla být prozkoumána na prvním místě) jsou tedy kromě běžné komunikace texty folklorní a umělecké (tzv. **antropocentrické styly jazyka**, srov. Bartmiński, 2001a).

b) **Dynamičnost.** Jazykový obraz světa se v průběhu času a dějinného vývoje proměňuje, je stále (a v mnoha aspektech) v pohybu: „Ustavičný proces přehodnocování našeho jazykového obrazu světa lze nazvat rekatégorizací a rekontextualizací,“ píše J. Kajfosz (2001). Na druhou stranu je ovšem jeho základ, zděděný po předcích, velice starý – a zůstává neměnný. (Snad je i v tomto kontextu možno připomenout známý Matheisiův pojem „pružné stability“.)

Někdy je tu však i vnější snaha (a potřeba) společnosti proměnit nežádoucí stereotypy (např. v souvislosti s rasismem a xenofobií), kterou provázejí často i „umělé“ změny negativně zatížených pojmenování (*Cikán – Rom, hluchý – neslyšící*): tyto snahy mají ovšem různou míru úspěšnosti. O posuny nelichotivého stereotypového chápání představitelů svého povolání se někdy pokoušejí i určité profesní skupiny (policisté, zdravotní sestry, učitelé).

Zvláště s ohledem na dnešní dobu je třeba připomenout, že jazykový obraz světa se proměňuje nejen v souvislosti s časem, ale i pod vlivem jiných jazyků, s nimiž je v kontaktu. Speciální pojednání by si zasloužily vlivy, kterými se obraz světa pokoušejí modifikovat média a reklama.

c) **Výběrovost.** Každý jazykový obraz světa má nutně výběrový charakter. Na některé aspekty skutečnosti obrací pozornost zvýšenou měrou, jiné naopak úplně opomíjí. V tom, které části reality (a nakolik) se berou v úvahu a které nikoli, se jednotlivé jazyky v různé míře liší (vzpomeňme si na pověstné četné druhy sněhu nebo sobů v eskymáckých jazycích).

Výběrovost se promítá do způsobu kategorizace. Anglické adjektivum *next* je třeba přeložit do češtiny buď jako *příští* (*next week*), nebo *další, následující* (*next exercise*), anebo *nejbližší* (*next neighbour*). V češtině např. na rozdíl od angličtiny nemáme zvláštní slovo pro *pet*, domácí zvíře chované pro potěšení a „mazlení“ (viz 2.4).

d) **Axiologičnost.** Jazykový obraz světa je prostoupen hodnocením, zaujatostí. Skutečnost není člověku lhostejná. Člověk vnímá věci a bytosti jako nakloněné příznivě, anebo nepřátelské, jako známé, anebo neznámé a nesamozřejmé, jako přitažlivé, či odpudivé, jako vzbuzující sympatii, anebo odpor a strach.

Dodat můžeme s Tokarským – nejvyšší mírou je tu „lidskost“ (srov. 2.3). **Člověk a lidské je nejvyšší hodnotou** (proti „lidskému“ stojí zvíře, bestie, stvůra, nelidskost). V rámci „lidského“ se pak konstituují další zásadní opozice: **mé, naše, vlastní versus cizí, jiné, nevlastní** („já“, „my“ versus „oni“). Připomenout však můžeme i opozice další, např. ty, které v souvislosti se světem starých Slovanů odlišují Ivanov a Toporov (1965). I tam nese vždy jeden člen opozice kladné, druhý záporné hodnocení a reprezentuje celou řadu skutečností (nahore – dole, vpravo – vlevo, živý – mrtvý, mužský – ženský, světlý – tmavý aj.).

e) **Integrálnost a kontextuálnost.** V rámci studia jazykového obrazu světa můžeme jen těžko a nepřesně určit rozdíly mezi **slovníkovou, jazykovou definicí** (týkající se významu a spojitelnosti slova) a mimojazykovou reflexí dané věci, která slovu odpovídá, tj. reflexí **encyklopedickou, vědeckou, teoretickou**. Dalším, třetím typem nazření skutečnosti je vztah **praktický a pragmatický** (schopnost „normálně“ zacházet se světem a věcmi); i to je specificky spjato s jazykem, se slovy. Často se přelévá jedno v druhé, splývá jazykové s mimojazykovým, teoretické s praktickým. V jazykovém obrazu světa však vidíme jako centrální právě onen praktický a pragmatický vztah ke světu, od něž se pak až sekundárně odvíjí i nazírání teoretické.

Jazykový obraz světa je specifický právě svou orientací na jednání a chování, praktické zacházení s věcmi a se světem, na „přirozený svět“

(viz výše). Součásti světa jsou spatřovány primárně z hlediska smyslu, který mají pro člověka, každá věc je v naivním pohledu (jejž jazykový obraz světa reprezentuje) především nástrojem k uspokojování lidských potřeb – má (většinou praktický) účel. Kráva dává mléko, pes hlídá, kočka chytá myši (které nám lidem škodí) – uvádí Kajfosz jako příklady. Zdůrazňuje však, že zde nejde o tzv. pragmatismus objektivizující; domácí zvířata se např. nechápou pouze jako lhostejné, neživé „nástroje“, ale jako tvorové podobní ve svém chování i vnitřním životě člověku; hovoříme s nimi, dáváme jim jména apod. Jde tu o zvláštní typ pragmatismu „*potocznego*“, mohli bychom snad říci **naivního pragmatismu**, v němž např. významně figuruje opozice „sakrační – profánní“, který je spojen s pověrami, s antropomorfizací, mytickým viděním světa ap.

Běžné (naivní) znalosti o světě (z nichž jazykový obraz světa vychází) získáváme od dětství nevědomě, mimochodem – a ani významy slov mateřského jazyka se neučíme prostřednictvím ekvivalentů a definic. Naše „vědění ve formě návodu“ (*wiedza-recept*) je předteoretické, píše Kajfosz (2001, s. 46). A my zde můžeme znovu připomenout patočkovský **přirozený svět**, vzhledem k němuž jsou všechny světy další (např. „světy“ různých vědeckých teorií, ale i světy prezentované médií či reklamou) až sekundární a odvozené.

f) **Transcendentnost** (a sebereflexe). Už P. Trost kdysi vyslovil myšlenku, že jazyk má tendenci překračovat své meze (1962/1996, s. 62). Tato teze se dá vyložit různými způsoby. Již to, že jazyk se neustále re-aktivuje v komunikaci, vede k jeho neustálému narážení na hranice jedinečné situace a jedinečné interakce. „Lidská, jazyková reflexe má už ze své podstaty dialogický charakter, a proto jazyk jako nástroj takové reflexe před námi otevírá ty oblasti světa, které sám nejprve zamkl“ (Kwaśnica, 1991, cit. in Kajfosz, 2001, s. 45). To těsně souvisí i s pojetím dialogu jako transcendence, tak jak to známe z moderní filosofie dialogu (srov. např. Poláková, 1995).

Pokud má podle P. Trosta jazyk tendenci překračovat své meze, znamená to, že prostřednictvím jazyka (a řeči) může své meze překračovat také člověk. Povaha těchto mezí je ovšem diskutabilní: definovat je sice nemůžeme, ale v jistém smyslu jsou dány našimi lidskými limity: souvisí s kognitivitou, tělesnem, smysly, schopnostmi myšlení a imaginace. I o tom, co není dáno tělesnou či smyslovou zkušeností, lze myslet a mluvit díky schopnosti „žít metaforicky“ (viz 2.5).

O transcendentním charakteru jazykového obrazu světa svědčí také to, že v sobě obsahuje **svůj vlastní metajazyk**, že je schopen sám sebe re-

flektovat. Na rozdíl od umělých jazyků, kde je metajazyk od jazyka striktně oddělen, to v případě přirozených jazyků není možné, jazyk a metajazyk se vzájemně prorůstají řadou analogií, metafor apod., respektive jde vlastně o jazyk jediný; onen metajazyk je vlastně „jazykovým obrazem jazyka“, a tedy základním předporozuměním jazyku – a současně tzv. naivní či lidovou lingvistikou – která je ovšem východiskem i pro lingvistiku „opravdovou“ (srov. Maćkiewicz, 1999).

2.2.3 „Přirozená“ slovní zásoba

Jazykový obraz světa, model světa uložený a strukturovaný v jazyce, představuje složitou, mnohaúrovňovou strukturu. Jak už bylo uvedeno v 2.2.2, jeho centrem je **přirozený jazyk** (*język potoczny*, *język naturalny*),⁶ korespondující se základní lidskou zkušeností, se zkušeností přirozeného světa.

Je to analogické: přirozený svět se má vůči ostatním kontextům lidského vztahování („světy“ / kontexty povahy teoretické, vědecké, administrativní apod.) jako přirozený jazyk k jazykům teorie a vědy, administrativy aj. Mezi různými rovinami jazykového obrazu světa zaujímá právě obraz přirozeného (běžného, každodenního) jazyka výjimečné postavení.

Je to pro nás především **první jazyk** ve smyslu jeho primárního osvojení v dětství (tímto jazykem se také pak jako dospělí k dětem obracíme). Jeho prvotnost se odvozuje také od toho, že nám stačí (a že ho potřebujeme) k dorozumění v každodenních životních situacích – ale také v momentech nejvypjatějších a nejkritičtějších –, že jde o tu polohu jazyka, která je nejjednodušší, nejkonkrétnější a (každému) člověku nejbližší.

Ovšem i tehdy, dostáváme-li se do kontaktu se složitými problémy a musíme-li o nich přemýšlet a mluvit ve „vyšších“ rovinách a třeba ve veřejných situacích (s požadavky na jemné významové rozlišování, přesnost a jednoznačnost, objektivitu, oficiálnost), pomáhá nám tento první jazyk: užíváme ho, potřebujeme-li nějaký pojem / termín druhým či sobě objasnit, ujistit se o správném porozumění neznámému či nejasnému, uvést na pravou míru mnohoznačnost. *Co je to...? – Co to znamená.....?* ptáme se a pak vysvětlujeme složité a neznámé za pomoci jednoduššího

⁶ Nikoli ovšem ve smyslu opozice „přirozený“ versus „umělý“, jak jsme zvyklí z běžnější lingvistické a sémiotické literatury; zde nám jde (v souladu s premisami celé této práce) o přirozený jazyk jako korelát přirozeného světa.

a známého, za pomoci přirozeného jazyka, *jak nám zobák narost*. (Někdo také může říct jinému – který mluví příliš složitě, abstraktně, zatížen terminologií nebo hantýrkou svého oboru: *A teď nám to řekni česky!*)

Jde o jazyk (a pak též z něho vycházející **přirozený styl**, srov. *styl potoczny*, Bartmiński, 2001b, s. 115n) prvotní také v tom smyslu, že se uplatňuje nejčastěji a v největším množství situací a kontextů, že ho užívá největší počet lidí (někteří se pohybují výhradně na jeho bázi). Především však jeho primárnost vychází z toho, že v sobě ukotvuje „**elementární struktury myšlení a percepcce světa**, spojené s elementárními potřebami člověka v elementárních situacích jeho existence“ (Bartmiński, tamtéž). Tento jazyk / styl plní také funkci „**derivační báze**“ vzhledem k ostatním jazykům / stylům: je základem, neutrálním pozadím, od něhož se všechny další jazyky / styly odvozují (a v závislosti na něm je také lingvisté vydělují a popisují).

Obraz světa, který je s tímto jazykem / stylem spjat, je „naivní“ (srov. Apresjan, 1995), opřeny o perspektivu „prostého člověka“ a o jeho „zdravý selský rozum“. S tím je spojena, jak už bylo řečeno, vyjadřovací **konkrétnost**, výrazný **antropocentrismus** (včetně **etnocentrismu**), **subjektivita**, „**předsudečnost**“ ve smyslu **subjektivní generalizace a typizace** (kategorizace opřená o stereotyp, srov. 2.4), přítomnost **hodnocení**.

To vše se ukazuje ve struktuře jeho slovní zásoby a frazeologie i v její sémantické organizaci, ale také ve slovotvorných pravidlech, v typické větné stavbě a ve způsobech výstavby textu. Wittgensteinovu známou větu o tom, že „hranice mého jazyka jsou hranicemi mého světa“, můžeme připomenout právě tady: při hledání přirozeného jazyka v souvislostech přirozeného světa. Bartmiński uvádí, že „sémantická analýza tohoto slovníku umožňuje určit základní horizont poznání a hranice mentálního světa průměrného člověka“ (srov. Bartmiński, 2001b, s. 119).

Do základního inventáře takového slovníku by podle jednoho kritéria patřily nejfrekventovanější výrazy, užívané v co největším množství různých textů (tedy to, co je uchopitelné statisticky), podle druhého kritéria je sem třeba zařadit výrazy vztahující se k elementárním oblastem života průměrného člověka: bez nichž se neobejdeme v základních životních situacích ani při definování jiných výrazů – potřebujeme je jako primární podloží naší řečové existence. Toto druhé kritérium, ovšem důležitější, se v praxi uplatňuje při výuce cizích jazyků.

Takto vymezený základní slovník „běžné“/„přirozené“ slovní zásoby čítá v minimální verzi 1500–2000 slov, ve standardní verzi (nazíráno z hlediska učitelů cizích jazyků) pak přibližně 4000–5000 slov. Jde vlast-

ně o několik desítek sémantických skupin (cca 40–50), jak uvádí Bartmiński. (Ta vyznačují prostor, který by jistě zajímal filosofy jako půdorys přirozeného světa.)

Patří mezi ně (velmi volně podle Bartmińského) např. **části lidského těla** (*oko; hlava; nehet*), **existence, vývoj, fungování člověka** (*být; růst; žít; porodit; umřít*), **potrava** a její přijímání, její získávání a příprava (*jíst; mléko; oběd; ulovit; kaše; vařit; mísa; lžíce*), **příbytek** a jeho vybavení (*bydlet; dům; střecha; práh; okno; postel; polštář*), **oblékání** (*obléci se; boty; šít; rukáv*), **rodinné vztahy** (*matka; manžel; syn; teta*), **pohyb, manipulace s předměty** (*jít; nést; plavat; vůz; kolo; házet; táhnout*), **péče o tělo** (*mýt se; nemocný; lék*), **zvířata, rostliny a příroda, zemědělství** (*kráva; medvěd; včela; ryba; obilí; strom; les; řeka; pole; orat; stáj*), **počasí, přírodní úkazy a nebeská tělesa, živly** (*příští; vítr; sníh; duha; blesk; měsíc; hvězdy; voda*) aj.

K těmto skupinám se připojují výrazy abstraktnější, vyjadřující **mezi-lidské vztahy** a jejich diferenciaci (*já – ty; potkat; učit; hádat se; soused; služba; prosit; válka*), **smyslové vnímání, chování, emoce, hodnocení, intelekt, vůle** (*vidět; hluchý; cítit; milovat; krásný; vztek; bát se; radost; pilný; chytrý; přemýšlet; chtít*) i takové sféry, jako je **morálka** (*dobrý – zlý; křivda; vina*), **víra, náboženství a obřady** (*Bůh; duše; hřích; anděl; modlit se; svatba; kmotr*), **umění a artefakty** (*zpívat; hrát; tanec; obraz; pohádka*), **čas** a jeho členění (*den; hodina; prosinec; léto; chvilka*), **rozměr, počet, barva, tvar** (*velký; úzký; hloubka; mnoho; dvě; červený; čtverec; koule*) aj.

2.2.4 Kořeny

Etymologické i historické bádání ukazuje, že základní slovní zásoba, složená z takovýchto nejběžnějších výrazů, je většinou co do původu velmi stará, její kořeny sahají až do časů praslovanské jednoty, a dokonce často i k indoevropským základům. To říká leccos podstatného také o základech dávného obrazu světa, které odhalujeme i v našich současných jazycích a ve způsobu prožívání světa vůbec.

Kognitivně zaměřená etymologická a historická bádání se orientují zejména na nalezení sémanticko-pragmatických souvislostí dnešních výrazů, chtějí se dopátrat původní motivace a provázanosti s výrazy dalšími, která dnes už třeba není patrná – ale pokud ji pochopíme, odhalí se nám zajímavě část naší konceptualizace a způsobu prožívání skutečnosti. Dobře to vystihuje název v tomto směru základní knihy *From etymology to pragmatics* – Od etymologie k pragmatice (srov. Sweetser, 1990).

Už bylo řečeno, že kognitivní lingvistika nepovažuje za účelné striktně odlišovat bádání synchronní a diachronní; naopak těží z propojení obojího a vyhledává momenty, kdy se může současná sémantika (a pragmatika) daného vyjádření otevřít díky historickému exkursu: díky objasněné motivaci, vpojení do vývojových souvislostí. Také historicky a etymologicky orientovaná bádání v souvislostech jazykového obrazu světa postupně hledají a nacházejí své teoreticko-metodologické základy (srov. zejm. Pajdzińska – Krzyżanowski, 1999).

Zkoumání proměn v jazykovém obrazu světa se ovšem nemusí upínat jen k dávným vývojovým stádiím. V současné polské jazykovědě vznikají práce věnované nedávným a právě probíhajícím proměnám společnosti, jak se ukazují v dnešním jazyce. Jde např. o přehodnocování národnostních stereotypů a autostereotypů v souvislosti společenských proměn na přelomu tisíciletí, v současném postkomunistickém a globalizujícím se světě. Netýká se to ovšem jen proměny v obrazu Poláka, Němce, Čecha apod., ale i jazykového obrazu Evropy a „evropskosti“ (srov. opozice Evropy k Asii, metafory vstupu či návratu do Evropy), domova, vlasti a vlastenectví, „polskosti“ apod. (srov. Bartmiński, 2000). To se jeví jako nesmírně aktuální a potřebné i v souvislosti s pohledem na současný český kontext.

2.3 Antropocentrismus jako perspektiva jazykového obrazu světa

Mírou všech věcí je člověk, jsoucích, že jsou, a nejsoucích, že nejsou.

(Zl B 1 ze Sexta)

*Kdyby však voli a lvi a koně též dostali ruce
anebo uměli kreslit i vyrábět tak jako lidé,
koně by podobné koňům a voli podobné volům
kreslili podoby bohů a právě taková těla
jejich by robili, jakou i sami postavu mají.*

(Zl B 15 z Klementa)⁷

⁷ Zlomky předsokratovských myslitelů. Vybral a přeložil K. Svoboda. Praha, 1944, s. 18.

Středobodem světa, centrem, které určuje (mou) lidskou perspektivu je (mé) lidské, subjektivně prožívané tělo: tělo určité velikosti, stavby, proporcí, se specificky utvářenými a fungujícími orgány, vybavené lidským smysly a vnímavostí. Zásadní úloha tělesnosti v lidské kognici je vyjádřena na titulku Johnsonovy knihy *The body in the mind* – Tělo v mysli (1987).

Výrazem antropocentrismu jazyka – a zároveň i svědectvím o něm – jsou pak i lakoffovsko-johnsonovská představová schémata (*image schemas*)⁸ vztahující se k naší tělesnosti a ukotvenosti v prostoru: **nádoba** (*container*), respektive schéma uvnitř – venku, dále schémata **centrum a periferie**, **celek a části**, **cesta**, **cyklus** aj. (srov. Johnson, 1987; Lakoff a Johnson, 1999).

Zásadní úloha těla a lidské perspektivy v jazyce (a v hlubších strukturách, k nimž jazyková vyjádření poukazují) je patrná nejen ve slovní zásobě všech jazyků světa, ale i v utváření jejich gramatických kategorií – např. v gramatice číslovek, jak ukazuje následující příklad.

Americká slavistka a kognitivní lingvistka L. Janda (2000/2004) vzpomíná na svého kolegu, který zkoumal status číslovek v nejrůznějších jazycích. Zdálo se mu, že jako znalkyně slovanských jazyků, pro Američanku exotických již svou flektivností, by mu mohla poradit s jednou záhadou. Mezi číslovkami desítek studovaných jazyků se mu některé ukazovaly jako anomální – např. skloňováním, tím, jak řídily počítání předmětů apod.; byly to pokaždé tytéž: **jednička**, **dvojka** a **pětka**. Ostatní číslovky zapadaly do vzorců. Podivuhodné bylo, že se podobná situace opakovala u mnoha zkoumaných jazyků – bez ohledu na jejich genetickou či kulturní příbuznost.

Odpověď, kterou dostal, byla vpravdě kognitivistická. Číslovky jedna, dva a pět mají v naší conceptualizaci světa zvláštní postavení. Abychom porozuměli výlučnosti pětky, zvedněme ruku: je na ní pět prstů. Abychom porozuměli dvojce, zvedněme i druhou ruku – a uvažme, že máme také dvě nohy, dvě oči, uši aj. (srov. základ duálu ve slovanských jazycích). A jednička – to je náš prožitek individua, samostatné bytosti, a zároveň zkušenost jednotliviny v opozici k mnohosti. Různé jazyky tyto obecně lidské zkušenosti mohou zohledňovat různě, ale základ je stejný.

Jazyk je antropocentrický. Představuje obraz světa, tak jak se jeví člověku, jak jest pro člověka. Člověk stojí v centru jazyka – a to se ukazuje

⁸ V češtině se vedle termínu představové schéma vžil i termín konceptuální schéma.

v mnoha ohledech. Svědčí o tom i výše vzpomínaný charakter čísel a číslovek (určitě by se tu dala připojit i desítka – deset prstů jako základ desítkové soustavy), ale např. též jednotky míry jako *loket*, *stopa*, *palec*, *krok*, odvozené rovněž z proporcí lidského těla. Všimněme si, že nejde o míry, které by se používaly třeba ve fyzice – a vůbec v tzv. teoretickém světě, který kladou fenomenologové proti světu přirozenému jako odvozený. Jazykový obraz světa (který má svůj základ v antropocentrismu) se totiž vztahuje (primárně, ve své základní poloze) ke světu přirozenému. Je vázán na kontexty každodenního života: kde je chleba namazaný *na prst silně* a kde hloubku vody vyjadřujeme poměrem k lidskému tělu: *po kotníky* – *po kolena* – *po pás* – *po krk* – a konečně hloubka např. pro dítě největší: *tam nedosáhneš!* O mnohém svědčí i to, že v jazyce existují např. slova *sousto* nebo *lok* či *hlt* – speciální výrazy pro množství jídla či tekutiny, které se na jednu vejde do úst, nebo že má slovo *hrst* sekundární význam množství, které se vejde do misky z dlaně. *Hrst lusků*, *náruč sena*, *špetka soli*. Uvedené „jednotky“ sice nesplňují vědecké kritérium absolutní přesnosti, ale v běžném životě – kde pro zvládnutí praktického úkonu či k poukazu na velikost či množství postačuje přibližné určení – se s úspěchem používají. Stejně jako „hrnečkové“ recepty, při jejichž kuchyňské realizaci odpadá složité vážení.

Antropocentrismus však neznamená jen „body in the mind“, i když má nepochybně v lidské tělesnosti svůj základ. Vždyť co jiného než tělo zakládá naši situovanost a perspektivu – místo, kde stojíme (vlastníma nohama) a odkud se díváme na svět (vlastníma očima)? – Není to ani *perspektiva ptáčích*, ani *žabích*, ale lidská.

O antropocentrismu jazyka svědčí mnohé. Už **kvantita** lexikálních jednotek vztahujících se k člověku – oproti těm, jež se týkají primárně jiných sémantických oblastí. Někteří lingvisté tvrdí, že slovní zásoba každého jazyka přináleží ke dvěma velkým okruhům: „člověk“ – a „svět“. Připomeňme v tomto kontextu strukturu jednoho velkého díla české lexikografie – Hallerova Slovníku věcného a synonymického. První díl – „Vesmír. Svět kolem nás“ – zahrnuje na 291 stranách slovní zásobu týkající se přírody, „světa“, od astronomie a meteorologie až po zoologii. (Vedle základních odborných termínů a poloterminů zde figurují zejména běžná pojmenování, včetně vyjádření nářečních, frazeologie apod.)

Druhá část slovníku byla projektována jako „člověk v jazyce“. Z původního plánu tří svazků o člověku však nakonec vyšly pouze dva – „Člověk – bytost tělesná“ a „Člověk – bytost duševní“ (nerealizován zůstal „Člověk –

bytnost společenská“). Každý z nich je už sám o sobě mnohem silnější než svazek věnovaný „světu“: první má 595, druhý dokonce 710 stran. To snad dobře dokumentuje výraznou kvantitativní převahu lexikálních jednotek významově se vztahujících k člověku nad těmi ostatními.

Výrazem antropocentrismu je také známá skutečnost, že v základě mnoha lexikalizovaných metafor stojí názvy částí lidského těla: *hrdlo láhve*; *ucho džbánu*; *krk houslí*; *žebro čokolády*; *hlávka zelí*. I mezi slovesy oplývají přenesenými významy ta, která označují základní lidské tělesné polohy nebo pohyby (*stát*; *sedět*; *ležet*; *jít*; *běžet*; *nést*). *Stojí se* dá říci nejen o člověku, ale např. též o ceně, *sedět* mohou třeba šaty, *leží* sníh na polích, *jde* nebo *nejde* třeba televize či hodinky, *běží* čas...

Ještě hlubší zakotvení antropocentrismu v jazyce však odhalíme – jak uvádí Pajdzińska (1990) a Tokarski (1991b) – zkoumáme-li **hodnocení**, jež je v různých jazykových vyjádřeních přítomno. Ukazuje se, že v jazyce znamená nejvyšší hodnotu právě člověk (a jeho „lidské“ vlastnosti): co je lidské, to je dobré. Řada přenesených významů a frazémů pak vychází z opozice „člověk – zvíře“, přičemž ono „zvířecí“ je oproti „lidskému“ vždy negativní (*budme lidmi*; *konečně se cítím jako člověk*; *chovat se nelidsky / lidsky*; *(ne)chovat se jako člověk*; *chovat se jako zvíře, jako dobytek*; *nelidské – zvířecí – bestiální zacházení* aj.). Srov. rovněž časté pejorativní výrazy či přímo nadávky ze zvířecí říše (*vůl*; *kráva*; *husa*; *osel*; *krysa*; *pavouk* aj.) – a také depreciativní charakter primárně „zvířecích“ výrazů, pokud se použijí o člověku (*tlama*; *zobák*; *žrát*; *pojít*; *pelech*). Mazlivé jsou sice některé zvířecí zdrobněliny (*kočourek* a *kočička*; *myška*; *ptáček*; *brouček* či *beruška*), avšak nezdobnělé názvy těchto zvířat (srov. *myš*; *pták* či *brouk*) v souvislosti s člověkem (snad s výjimkou *kočky*) většinou žádné pozitivní konotace nenesou.

Pajdzińska zajímavě pojednává též o **antropocentrickém charakteru běžné frazeologie**. Frazeologie svědčí o charakteru jazykového obrazu světa velmi zásadně. Jako jeho základní souřadnice (a to je také patrné z četných frazémů – srov. dále) můžeme chápat lakoffovsko-johnsonovská konceptuální schémata i orientační metafory, vycházející z trojího rozměru: **NAHOŘE – DOLE**, **VPŘEDU – VZADU** a **VPRAVO – VLEVO**.

Lidské tělo je (na rozdíl od těl většiny ostatních živočichů) vztyčeno, za standardních podmínek se pohybuje vzpřímeně, zezadu dopředu, a směřuje vzhůru – a tento stav je spjat se životem, zdravím, mládím, dále s optimismem, radostí, úspěchem a vítězstvím, ale také s ovládnutím druhých („povýšeností“ – sic! – „nad“ – sic! – druhými). Jindy je člověk naopak „dole“: leží, hroutí se, padá, směřuje, příp. je tlačén, srážen k zemi –

v nemoci, stáří, únavě, ve fyzické či psychické nepohodě, při porážce či neúspěchu, v nesvobodě, „ponížení“. To je základem významné sémantické opozice **NAHOŘE (+) versus DOLE (-)**, která podstatným způsobem přispívá k strukturaci našeho pojmového systému (srov. Lakoff – Johnson, 1980/2002; viz zde 2.2.1). Chceme-li někoho povzbudit, řekneme: *Hlavu vzhůru!* (A třeba z pohádek dobře známe také knižní *nevěš hlavu*.)

Své pojednání o antropocentričnosti polské frazeologie dělí Pajdzińska do čtyř částí, které naznačují strukturu přirozeného světa: prostor – čas – množství a míra – intenzita.

Co se týče vztahů v **prostoru** – výchozím bodem a perspektivou je pochopitelně člověk ve své tělesnosti. Má-li být vyjádřena **prostorová blízkost**, užívá se v polštině (podobně jako v češtině) zejména názvů tří částí těla: **nosu, ruky a boku**.

Nos – jakožto část těla nejvýrazněji vystupující dopředu – vyznačuje směr „předozadní“: figuruje – alespoň v češtině – nejčastěji v takových situacích, kdy se v naší bezprostřední blízkosti – skutečně „před námi“ – stane něco nečekaně nepříjemného: někdo nám zabouchne dveře *před nosem*, autobus nám ujede *před nosem*, někdo nám něco *před nosem* ukradne. Když někdo nechá ostatní, aby se o něj starali, kritizují ho, že mu všechno musí donést až *pod nos*.

Mít něco *po ruce* – to se v polštině i češtině užívá výhradně v souvislosti, kdy je nějaké věci možno – protože je v naší těsné blízkosti – kdykoli využít instrumentálně, nejčastěji při práci: *Nemáš po ruce nůžky?* Bok je v češtině v předložkovém pádu *po boku* spjat zpravidla s osobou: člověkem, který jde vedle nás, a to v konkrétním i přeneseném významu – jako životní partner nebo přítel poskytující oporu (srov. též schéma „cesta“): *kráčel s krásnou dívkou po boku*; *po boku měla celý život svého věrného přítele* (ale srov. též *mít po boku šavli*).

K označení malé vzdálenosti (případně s dalšími významovými modifikacemi – zejm. intenzifikací) slouží i spojení s komponentem „krok“: *postup o dva kroky dál*; *je to pár kroků*; *ani na krok*; *na každém kroku*. Krok také bývá přibližným **určením délky**, např. ve sportu (srov. též *krokovat*). Malou vzdálenost označuje např. frazém primárně upomínající na omezené možnosti (fyzické) manipulace s předměty *co by kamenem dohodil* (někdy aktualizovaně doplněný slovy *a zbytek došel*).

Charakteristika **směru** *šel, kam ho oči vedly a nohy nesly* má ovšem také antropocentrický charakter: povšimněme si, uvádí Pajdzińska, že kauzáto-rem jsou tu oči (sloužící primárně k vidění) a nohy (určené k chůzi) – ni-

koli hlava (jejímž úkolem je – podle jazykového obrazu světa – myšlení). To implikuje přítomnost sémantických komponentů „přímě před sebe“ a „bez ohledu na směr cesty“, „bez cíle“. (V češtině máme ještě další frazém s podobným významem *jít rovnou za nosem*.)

Co se týče času, chápeme ho obvykle v kategoriích prostorových. Řada slov se vztahuje k prostoru i času zároveň (srov. např. *před; po; v; okolo; dlouhý; krátký; začátek; konec*): srov. *byli jsme v lese a stalo se to v červenci. Začátek a konec může mít provázek, ale také cesta (v obojím významu, konkrétním i abstraktním) nebo přednáška, a to vše může být též dlouhé nebo krátké. Připomeňme též časový význam primárně prostorových předložek: je to přede mnou; mám před sebou zkoušky – už je to za mnou apod.*

Z příkladů uváděných Pajdzińskou fungují i v češtině paralelní výrazy na počkání (tak rychle, že se člověku vyplatí počkat), okamžik (časový úsek tak malý jako mžiknutí oka), ale také frazémy spjaté s významem „nikdy“: zejména v životě (*jsem neviděl*); do smrti (*s ním nepromluví*). O analogii v chápání kategorií prostoru a času (ale i čísla a počtu) podrobně pojednává též Cassirer (srov. 2.2.1 a 5.2.1).

Kvantita a míra se vyjadřují velmi často za pomoci slov označujících části těla: *spočítat něco na prstech jedné ruky* (málo); *mít něčeho po krk a nad hlavu* (mnoho – a nepříjemného).

Pro vyjadřování malé míry se užívají slova *nehet* nebo *vlas* či *chlup/chloupek* (*ani co by se za nehet vešlo; uniknout o vlasek; o chlup víc*). Význam odhadu a přibližnosti mají výrazy *od oka a podle oka; mít něco v oku* – a *nakreslit něco od ruky* (nikoli např. *podle pravítka*).

Lidské tělo je vybaveno smysly, díky nim do člověka vstupuje („lidský“) svět – jak, to je také patrné z jazykového obrazu světa (srov. 3. kapitola).

Můžeme říci, že s antropocentrismem jazykového obrazu světa souvisí i **antropomorfismus**. Máme tendenci si „polidšťovat“ (resp. chápat jako lidi) nejen zvířata (*kočka se naštvála; pes žárli*), ale i věci, např. přístroje (*pračka zatím dobře slouží; stroj stávkuje; vysavač vypověděl poslušnost; co mi to ten počítač zase dělá*) nebo části těla (*zlobí ho srdíčko*) či nemoci (*skolila ho chřipka*). Také o počasí nebo přírodních dějích mluvíme často slovy primárně určenými lidským subjektům (*slunce se směje; je zamračeno; uplakaný den*).

V jazykovém obrazu světa se vedle všudypřítomné kategorie antropocentrismu výrazně uplatňuje též opozice označovaná obvykle jako **svůj/vlastní versus cizí** (srov. např. Nowak, 2003), která ovšem může mít řadu rozličných konkrétních realizací. Je také třeba zdůraznit, že se její dosah neomezuje pouze na sémantiku jazykových prostředků, ale že je jednou

ze základních opozic strukturujících naše prožívání světa obecně, a uplatňuje se tedy v různých znakových systémech (srov. např. Ivanov – Toporov, 1965) – i v životě samém. Můžeme si ji uvědomit (pokud jsme schopni odhlédnout od běžně sdílených stereotypů) např. též jako xenofobii, rasismus a vůbec nedůvěru vůči jakékoli lidské jinakosti.

Už slovní zásoba mající ve své sémantické struktuře významový prvek „vlastní“ nese pozitivní konotace (blízkost, bezpečí, citový vztah), zatímco to, co obsahuje výrazný prvek „cizosti“, stojí na opačném pólu (nebezpečnost, nejistota, morální odsudek, obava z neočekávaného, z možného ohrožení). Souvisí to jistě se zakořeněným strachem z neznámého, s nedůvěřivostí k jinému, nevraživostí vůči tomu, kdo/ co se liší, kdo/ co nepatří ke mně/ k nám a k mému/ našemu světu. Povšimněme si už sémantiky adjektiv *vlastní* a *cizí*, respektive *nevlastní* i přivlastňovacích zájmen *můj, svůj, náš* ap. (srov. např. frazémy *je/ není mu to vlastní; je/ není mu to cizí; být/ cítit se jako mezi svými; být nesvůj; to je můj/ náš člověk* i diagnostické věty typu *choval se k němu jako k vlastnímu/ jako k cizímu; však nejsi u cizích/ jsi u svých; je to jeho vlastní bratr* ap. i deriváty *osvojit si něco, odcizit se* ap.). Pozitivní konotace mají též slova *rodina, rodný, domov, doma* apod. i označení blízkých příbuzenských vztahů (*matka, otec, sestra, bratr*): srov. např. *jsme jedna velká rodina; buďte tu jako doma; je to mateřský typ; choval se k ní otcovsky; bratrsky jsem se s ním rozdělil*). Negativní konotace jsou naopak spjaté s macechou a tchyní jako s osobami „nevlastními“, „cizími“, které se ocitají na místě (vlastní) matky (srov. též přeneseně *chovat se k někomu/ něčemu macešsky*).

S uvedenou opozicí se běžně pracuje v oblasti sociální psychologie a sociolingvistiky, zejména v souvislosti se stereotypy (autostereotypy a heterostereotypy) reprezentantů různých sociálních skupin (srov. též ESČ, 2002, s. 442, zde viz 2.4.5). Negativně bývají zatíženy obrazy představitelů jiných ras a národností, než ke kterým patříme „my“ (srov. *bílí, černí, barevní, cikán*, srov. též deriváty tvořené hanlivými sufixy *Němčour, Rusák*), jiného náboženského vyznání či politického přesvědčení (*žid/ židák, socan, komouš*).

V gramatické rovině se tato opozice manifestuje jako **my versus oni**, „oni“ jsou přitom skupinou, k níž nepatříme, vůči níž se vymezujeme a hodnotíme jako ti „lepší“. Její představitelé jsou pro nás nepřijatelní,⁹ divní (zřídka mohou být ovšem i – s pozitivnějšími konotacemi – *zvláštní*,

⁹ Srov. (ne)přijatelny = (ne)přijímáme mezi své/za své; *vlastnost* = rys někoho, něčeho, tedy neodlučitelná součást; *vlastní* = původně co náleží pod něčí vládu (srov. Rejzek, 2001; srov. též *vlast*).

příp. *jiní*, tedy vlastně zajímaví); jejich chování i řeč nám mohou být ne srozumitelné (srov. etymologii označení národností: *Němec*, *barbar* aj.). (O etnických stereotypch srov. Nekula, 1999.)

Jazykový obraz světa je výrazem existenciál, tak jak je známe z Heideggerovy filosofie; v něm, prostřednictvím jeho struktur se odhalují konstitutivní momenty lidského života:¹⁰ toho, že člověk „vždy už“ žije lidsky, že „na Zemi a pod nebesy obývá dům světa“ (Heidegger, 1993, s. 143).

Cykly lidského života udává Slunce a běh Země – den a noc, tma a světlo, spánek a bdění; střídání ročních období, nové a nové „dorůstání a couvání“ Měsíce. Slunce odedávna vidíme ráno *vycházet*, v poledne *stát vysoko* a večer *zapadat* (ačkoli dnes už o něm leckdy jen mlhavě „víme“); srov. *pracuje ve dne v noci, od tmy do tmy, od nevidím do nevidím*.

Člověk žije prostřednictvím svého těla (a pohybu), v souladu s jeho dispozicemi vnímá, cítí, myslí. Chodí vzpřímen, ale pohybuje se „horizontálně“, po zemi. Nad sebou má nebe (se sluncem, měsícem a hvězdami) a kolem sebe jednak přírodu s nerosty, rostlinami a živočichy, jednak svět civilizace a kultury, jež si vytvořilo a udržuje v chodu lidské společnosti. Žije a komunikuje s druhými, je s nimi v dialogu. Má o ně i o sebe (existenciálně danou) starost, obstarává jejich i svůj tělesný a duševní život. Poznává svět a jeho zákonitosti, formuluje o tom teorie, vytváří jazyky a jiné znakové systémy – a vůbec tvoří. Má minulost (a vzpomínky na dětství, matku, domov) a péči o děti a svět se orientuje na budoucnost (tvoří minulost i přítomnost pro své potomky). Vztahuje se k Bohu a božskému, má vůli transcendovat svou tělesnou, pozemskou, hmotnou, časoprostorovou existenci, hledá porozumění a smysl. Ví, co to je láska, práce, boj a hra (srov. Fink, 1993).

To všechno má svou **jazykovou dimenzi**, odehrává se význačnou měrou v souvislosti s jazykem, respektive s řečí, nebo přesněji jejím prostřednictvím. „Všechno, co je lidské, bychom měli přijímat jako řečené“, píše Gadamer (srov. Gadamer, 1999, s. 29): ať už jde o mezilidskou komunikaci, o obraz a výklad světa nebo o oblast vztahů k tomu, co není uchopitelné smysly. Člověk je puzen k tomu, aby všemu lidsky – na základě jazyka – porozuměl; a aby to vyslovil.

¹⁰ Mezi existenciály (existenciální kategorie), určující lidský pobyt a vždy už v něm jako bytostné struktury přítomné, patří např. bytí-ve-světě, starost a obstarávání, spolu-bytí, časovost, úzkost, radost, upadání, možnost, projektování budoucnosti, rozhodování, smrt, a ovšem také rozumění a řeč (srov. Heidegger, 1996, *passim*).

2.4 Kategorizace a význam

2.4.1 Kategorizace: ne chaos, ale svět

2.4.1.1

Rozhlédneme-li se venku kolem sebe, vidíme nebe, mraky a slunce, kopce, les a louku, potok, osamělý strom. Horizont krajiny nám nesplyvá v nerozlišené kontinuum, les vnímáme jako les, mraky jako mraky. Potok vidíme jako potok, nikoli např. jako řeku. Něco artikuluje, „usebírám“ (legein) jako něco (logos). Les je pro nás tvořen stromy, každý strom se skládá z kořenů, kmene, větví, listů, případně jehličí. Foukání větru registrujeme jako foukání větru, zakrákání havrana či kostelní zvony v dálce slyšíme (anebo přímo i pojmenujeme) jako zvuky právě takové, cítíme vůni hub, drsnost stromové kůry. Nejde o změť vjemů, čeho se nám dostává. Vnímáme, reflektujeme a rozlišujeme věci – ale také jejich vlastnosti, činnosti, děje, okolnosti, a též samo své vnímání – jako součásti uspořádaného celku. Člověk „nikdy nepřijímá chaos, ale svět“, píše J. Patočka (Patočka, 1995, s. 130).

To, že se nám svět (v celku i ve svých jednotlivých částech) dává jako svět, respektive že ho takto přijímáme, tj. jako srozumitelný, smysluplný, uspořádaný – jako kosmos (tedy opak chaosu), umožňují psychické mechanismy, které se podílejí na kategorizačních procesech. **Kategorizace tvoří půdorys našeho konceptuálního systému.** Prožíváme a uvědomujeme si realitu jako rozdělenou na části, jež jsou vzhledem ke svým různým vlastnostem provázány do různých celků.

Takovou a ne jinou strukturaci reality přijímáme primárně z (mateřského) jazyka. Co bylo pro člověka určitého kulturního společenství důležité, to bylo vyděleno z kontinua jsoucího, rozlišeno, uchopeno, pochopeno jako exemplář určitého druhu, vkomponováno do obrazu jazyka jako celku a v souladu s tím pojmenováno. Potomkům pak zůstalo ono rozlišené (a „usebrané“) jako slovem ohraničená část a součást obrazu světa.¹¹ (To vše je ovšem nutno vidět ne(jen) jako stabilní obraz, ale

¹¹ Srov. zde příznačnou významovou charakteristiku slova *věc* z Jungmannova slovníku (Jungmann 1989–1990): *všechno, co se vyřknouti, vypověditi a jmenovati může*, i tamtéž uvedené etymologické poukazy *věc* – *vět* (srov. *odvětit, věta, závět*), germ. *Sache* – *sagen*, lat. *res* a řec. *res*, i připomínka pol. *rzecz* ve významu čes. *věc*.

zároveň jako základ neustále probíhajícího procesu, půdorys stálého vrstvení a pozvolné proměny: jako „malování“ a „přemalovávání“ obrazu světa.)

Podle slov J. Maćkiewiczové kategorizace člověku dovoluje „ovládnout jak nekonečnou rozrůzněnost skutečnosti, tak její proměnlivost a dynamičnost“ (Maćkiewicz, 1991; 1999; 2004). Můžeme parafrázovat: Bylo by nesnesitelné žít ve světě, kde není nic stejného. Právě prostřednictvím kategorizace a díky možnosti pojmenování („usebrání ve slovo“) se nekonečně bohatá a stále se měnící realita jakoby zredukuje a zpřehlední, nechá se člověkem uchopit, pozastaví se. Nabude lidských rozměrů, můžeme dodat, a prováže se souvislostmi a smyslem.

2.4.1.2

Díky kategorizaci se nám svět jeví i ve své rozrůzněnosti jako tak či onak uspořádaný: tato **uspořádanost** ovšem implikuje zároveň také určitou **interpretaci skutečnosti**, určité (z velké části neuvědomované) předpoklady a předpo-

rozumění světa. To ukážou v různých aspektech následující příklady. Podstatu kategorizace v souvislosti s uspořádaností a interpretací ukazuje G. Lakoff už kuriózním titulem své knihy *Women, fire and dangerous things*, sugerujícím, že „ženy, oheň a nebezpečné předměty“ (jak uvádí dále, jsou jimi míněny zejména zbraně a ostré nástroje, schopné zranit) mají něco společného, že k sobě na základě jistých příbuzných vlastností nějakým způsobem patří. Jen si zmíněný název přečteme, začneme mimovolně hledat společného jmenovatele, respektive společný sém. Kategorizační procesy nás rychle dovádějí k poznatku, že to bude zřejmě nebezpečnost nebo schopnost zraňovat; to pak, reflektováno, vytváří anekdotický efekt. V australském jazyce Dyirbalů ovšem, jak Lakoff dokládá, opravdu a „bez legrace“ existuje kategorie, která v sobě všechny takové exempláře zahrnuje (Lakoff, 1987).

Z vlastní zkušenosti víme (jen si to vždycky neuvědomujeme), že hranice kategorií mohou vést v různých jazycích různě. Češi např. mají na ruce i na nohou *prsty*, zatímco třeba Angličani ony útvary na ruce chápou jako odlišné od těch na nohou: *finger* není *toe*. Další odlišnost v českém a anglickém přístupu ke kategorizaci těchto částí těla spočívá v tom, že zatímco Čech má na ruce deset prstů, Angličan jich má pouze osm, respektive *eight fingers and two thumbs*. Palce mezi prsty nepatří, řečeno velmi přibližně. Pokud se pohybujeme v anglickém světě, je třeba tuto skutečnost přijmout.

Jako učebnicový příklad rozdílné kategorizace určitého výseku skutečnosti se uvádějí slovesa *mýt* a *prát* (i v jiných slovanských jazycích znějící obdobně). Způsob odstraňování špíny pomocí vody se ve významu slov rozlišuje podle toho, zda je objekt pevný, anebo měkký, propustný, jako tkanina. Angličtina, němčina nebo francouzština mají pro označení našeho mytí i praní jediné sloveso: *to wash, waschen, laver* (srov. např. Grzegorzycykowa, 2001a, s. 163).

Trochu jiný je následující případ anglické kategorizace v oblasti zvířat. V angličtině je frekventované slovo *pet*, označující kategorii zvířete chovaného doma pro zábavu a „mazlení“, respektive pro vytvoření specificky přátelského vztahu (nikoli tedy pro materiálně chápaný užitek). Význam českého sousloví *domácí zvíře* je vzhledem k němu širší (resp. vůbec vychází z jiného obrazu světa) a současné pokusy médií a reklamy zaplnit mezeru (*domácím mazlíčkem* nebo *miláčkem* nepřinášejí zatím valný úspěch, tato označení se totiž pocítují jako expresivní a v mnoha situacích vzhledem ke svým konotacím vyloženě nevhodná. Sousloví *malá zvířata*, používané terminologicky v oblasti obchodu nebo ošetřování zvířat (*Klinika pro malá zvířata*), se do běžné komunikace také nehodí.

Jazykový obraz zvířat, utvářený po staletí našimi předky, přestává přiléhat k realitě současného českého světa, v němž obliba zvířat chovaných jako kamarádů nebývale vzrůstá. Svou roli tu hraje i móda (vztah k psu nebo kočce se stává např. významnou součástí mediálního obrazu známých osobností), psi některých ras se chápou jako reprezentanti vyššího životního standardu a stylu (podobně jako např. určité značky aut), vzkvétá obchod s výrobky a službami určenými pro zvířata (značkové potraviny, „psi“ kadeřnické salony, hotely pro psy a kočky apod.). Původní kategorizace sémantické skupiny živočichů, založená zejména na opozici „užitečnost – neužitečnost“ vzhledem k materiálním potřebám člověka (příp. „užitečnost – škodlivost“), se proměňuje, respektive komplikuje, avšak jazykový obraz se novému stavu přizpůsobuje jen velmi pomalu (jak je pravidlem, nejprve proměna probíhá v rovině textů).¹² Příslušné

¹² Doprovodným jevem tohoto procesu je i pozvolná proměna (jazykového) obrazu jednotlivých zvířat: nápadné je to zejména u konceptualizace *psa*, kde množství frází, přenesených významů derivátů (*psi, psota, peskovat*) apod. svědčí o vyloženě negativním obrazu psa ve starší češtině: do ošklivého počasí *by ani psa nevyhnal*, když se na něco/ někoho zapomnělo, *nešťákne po tom/ něm ani pes*, krajně potupné je *zbít někoho jako psa*, případně na někoho *křičet jako na psa, seřvat ho jako psa* ap. (a *kdo chce psa bít, hůl si*

vyjadřovací prostředky nám mohou po nějakou dobu „chybět“, zatímco jiné třeba „přebývají“ (a vycházejí postupně z užívání), případně si můžeme uvědomovat, že k nové skutečnosti tak úplně nepřiléhají (zejména v konfrontaci se stavem v jiných jazycích).

V jazykové sémantice tedy probíhají **pozvolné změny**, jež jsou dány proměnami způsobu života, vyznávaných hodnot, ale i stavu poznání (a třeba též uměle vyvolávanou propagandou, ideologií, reklamou apod.). Jako příklad lze uvést následující srovnání. Když ve staročeském textu najdeme zmínku o *hmyzu*, nejde tu jen o tvory, které souborným slovem *hmyz* označujeme dnes, ale navíc též o červy, hady a štíry (o vše, co *se hemží*). Podobně slovo *žížala* mělo kdysi (podle Jungmannova slovníku ještě v 19. století) mnohem širší význam než dnes, asi takový, jaký se dodnes zachoval ve slově *žoužel*: mezi *žížaly* či *žížalky* bylo možné zařadit všelijaké brouky, housenky, kobylky, moly, komáry, dokonce i včely, ale také hady a plazy vůbec (srov. též Němec – Horálek, 1986, s. 62); jak se navíc ukazuje např. u Komenského, pojmenování *hmyz* a *žížaly* byla víceméně synonymní (srov. Komenský, 2003, s. 42). Dnešní přirozená kategorizace vychází v mnohém z pohledu vědeckého, entomologického (*hmyz* jakožto *Insecta*).

2.4.2 Kategorizace a kategorie: otázky, problémy, filosofické zázemí

2.4.2.1

„Každý živý tvor kategorizuje. I améba kategorizuje,“ čteme u Lakoffa a Johnsona, „co se týče věcí, které se hodí, nebo nehodí k jídlu, toho, co se k ní přibližuje, anebo vzdaluje... Améba si nemůže vybrat, jestli bude kategorizovat, anebo ne: ona to prostě dělá. A to platí pro celý živočišný svět“ (Lakoff – Johnson, 1999, s. 17).

uždycky najde), pes figuruje též ve starých nadávkách (*prašivý pes*, *psí syn*, srov. též např. *psí krev*), frazémy *psí život* nebo *psí počasí* mají význam vyloženě negativní, *psí víno*, *psí fialky* jsou nepravé, *žít na psí knížku* je starší dehonestující výraz pro společný život nesezdaného páru. Připomeňme též frazém *být ve psí* nebo starší deriváty *psota* a *psouti*, respektive *pořpsouti* něco („zkazit“) či *zepsouti* někoho („vypílat mu“), které jsou silně negativně expresivní. Současný obraz psa, jak ho lze interpretovat z textů různých komunikačních sfér (srov. např. reklama nebo prakticky odborně zaměřené texty pro chovatele), nikoli (dosud ještě?) z jazyka-systému, viz dále, je ovšem zcela jiný. Často můžeme zaznamenat také aktualizace frazémů, např. *psí život* – „chtěl bych mít psí život – takový, jako má můj pes“ apod.

„Kategorizují“ tedy všichni živočichové? Potrava, nebezpečí, jedinci vlastního druhu, možní partneři atd. – to vše „nižší“ i „vyšší“ živočichové jistým způsobem registrují a reagují na to: jak, to záleží na jejich smyslovém aparátu, respektive na tom, co umožňuje jejich nervová soustava. Je však otázkou, zda opravdu můžeme nazývat kategorizaci pouhé vzruchy neuronů, související s reakcemi na určité podněty.

Je třeba znovu připomenout, že kognitivnělingvistický pohled lakoffovsko-johnsonovský je v mnohém velmi specifický. Zejména v posledních letech směřuje stále více k neurolingvistice a má ctížádost ukázat, jak mysl a myšlení vyrůstá z „těla“, respektive z neuronových struktur, a jak se to vše specificky zrcadlí v jazyce. Dokonce snad (řečeno možná s trochou nadsázky, ale spíše bez ní), že „mysl“ a „tělo“ jedno jsou, jak to vyplývá i z výše připomenutého příkladu s amébou. Člověk se svým způsobem kategorizace by pak (jakožto živá bytost, jejíž povaha je dána subjektivní tělesností a vztahem k prostředí) byl jistou analogií améby, ovšem se specifickými, „vyššími“ schopnostmi a potřebami, vyplývajícími z daleko rozvinutějších možností jeho nervové soustavy.

Jisté je to však mnohem složitější než řetězce stimulů a reakcí: v souvislosti s člověkem je třeba zásadně zohlednit i další podstatné kontexty. Jak už bylo mnohokrát uvedeno, naše reflexe reality, uložená v jazyce a promítnutá do specifického způsobu kategorizace, není určena jen tím, jak jsme zkonstruováni „interně“. Vedle **tělesného** má vše ještě důležitý rozměr **sociální** – jazyk je těsně spjat se svým společenstvím, s jeho historií a kulturou, s výchovou, s komunikací.

2.4.2.2

V neposlední řadě si člověk také (na rozdíl od améb) klade otázky, problematizuje – a reflektuje sebe sama, včetně svého způsobu reflexe. Právě otázky související s kategorizací a kategoriemi jsou živé již po staletí, jak se ukazuje v průběhu dějin filosofie.

Mají kategorie základ v reálném světě, anebo jde o lidské konstrukty? Jsou arbitrární, nebo nearbitrární, umělé, či přirozené? Poznává člověk, co ve věcech a světě inherentně jest, anebo existují pouze jednotliviny a jejich uspořádání do vyšších celků vytváří svou kognitivní aktivitou on sám? – Na tyto staré otázky, formulované mnohokrát a v různých pojmových rámcích (vzpomeňme např. středověké spory nominalistů a realistů), se pokouší kognitivismus formulovat odpovědi ve svém kontextu.

V duchu zkušenostního realismu se kategorie pokládají nikoli za „objevy“ (*discoveries*), ale za „vynálezy“ (*inventions*), jak uvádí J. Maćkiewiczová citující J. S. Brunera, M. Marodyho aj. To znamená, že při zkoumání kategorizace neobjevujeme způsob, jak jsou jevy („přirozené“) uskupeny, ale vy-nalézáme principy jejich „lidského“ uspořádání. Člověk má totiž nekonečně mnoho možností, jak kategorizovat, které vlastnosti daných objektů vzít v úvahu a co do pojmů vtělit ze svého lidského hodnocení. Vybírá: a v jeho aktivitě je přítomno jednak ono „přirozené“ a nearbitrární (to, co z reality vyplývá jako podstatné, nezávislé na člověku, pravidelně se opakující apod.), jednak to „umělé“, arbitrární. Kategorie jsou totiž tak či onak lidskými výtvoři a promítají se v nich lidské zájmy, potřeby i limity – a také to, že člověk žije vždy v určitém kulturním společenství a disponuje (pouze) určitými způsoby myšlení i určitým množstvím a kontextem informací (srov. Maćkiewicz, 1991; 1999; 2003).¹³

2.4.2.3

Kognitivisté často polemizují s tzv. aristotelským pojetím kategorií; Lakoff uvádí, že Aristotelova koncepce kategorie vychází ze schématu „nádob“ (*containers*). Jde o uzavřenou třídu jsoucna popsatečných na základě

¹³ Jak píše R. Grzegorzczkova, v „objektivním“ světě, kategorizovaném prostřednictvím jazyka, lze rozlišit podle vztahu k „subjektivní“ lidské kategorizaci trojí typ pojmů. Jsou to za prvé pojmy vydělující se od jiných na základě víceméně **inherentních vlastností** svých denotátů: jde tu zejména o tzv. přirozené druhy, např. psi, kočky či žirafy se seskupují do společných pojmových tříd díky svým biologickým vlastnostem – bez ohledu na to, že jsou s nimi často spjaty i různé konotace dané lidským vztahem k nim (např. s kočkou se spojuje faleš, se psem věrnost). Zásadní je však to, jaké jsou tyto věci nezávisle na člověku, jaké jsou „samy o sobě“. (Jisté je ovšem inherentnost pojmem velmi relativním a je ho nutno brát s rezervou, neboť ono „nezávislé na člověku“ nejsme vždy schopni reflektovat.) Jiný typ jevů je vydělen na základě tzv. **relačních vlastností** – kde je význam dán specifickým (subjektivním) vztahem k pojmenovávané skutečnosti či aktuálním hlediskem. Jako příklad může sloužit pojem spjatý se slovem *plevel* (rostlina v daném prostředí nevídaná, již je žádoucí odstranit, někdy to může být např. i bříza uprostřed smrků), srov. též *odpadky, riziko, zrada* (příklady převzaté od Grzegorzczkové, 1996). Co nazveme *odpadkem* nebo *rizikem*, to by jiný (nebo jindy, v jiné situaci, z jiného hlediska) do dané kategorie nikdy nezařadil. Třetí typ pojmů tvoří spíše marginální skupina případů; jde o jevy, jejichž denotáty **reálně neexistují** a jejichž jazykový obraz byl vytvořen díky aktivitě a kreativitě člověka (*skřítek, kentaur*): znakový vztah se zde realizuje pouze mezi dvěma vrcholy sémiotického trojúhelníku, třebaže byly i tyto pojmy vytvořeny na základě lidské zkušenosti s reálným světem, přeskupováním a restrukturalizací běžně existujících prvků (kentaur – kombinace atributů lidského a koňského vzhledu).

pevně daných vlastností, a to tak, že lze vést ostrou hranici mezi těmi elementy, které jsou, a těmi, které nejsou členy dané třídy. Některé exempláře do „nádob“ patří, mohou do ní být „vlozeny“ (protože mají všechny vlastnosti, které jsou vymezeny jako důležité), a jiné nikoli. Proti tomuto náhledu na povahu kategorií klade kognitivní lingvistika pojetí založené na konceptuálním schématu „centrum – periferie“ a na prototypu (viz 2.4.3).

Otcem pojmu kategorie byl opravdu Aristoteles, ale jak ukazuje R. Grzegorzczkova, tento termín u něho znamenal něco zcela jiného, než jak se o tom obvykle hovoří v kognitivistických pracích (srov. Grzegorzczkova, 1996).

Řecké *kategoriein* znamenalo původně „obviňovat“, později „tvrdit, posuzovat, určovat“. V Aristotelově pojednání *Kategorie* se uvádí deset druhů kategorií, tj. obecných určení, která charakterizují, „co jest“ nějaká věc: **podstata, kvantita, kvalita, vztah, kde, kdy, poloha, míti, činnost, trpnost** (podle Benyovszky a kol., 1998, s. 130). Jde tu o „deset ohledů, které (...) odkazují k tomu, „co jest“ každé jsoucno“. Je vždy nějakou „podstatou“, „kvantitativně“ a „kvalitativně“ určitou, v nějakých „vztazích“, „někde“, „někdy“, v „nějaké poloze“, něco je mu „vlastní“, něco „činí“, něco „trpí“ (tamtéž). Později, prostřednictvím prací řeckých gramatiků, se takto pojaté kategorie staly základem pro rozrůznění slovních druhů a ještě v pozdějších modifikacích se ocitly též u kořenů gramatických kategorií.

Nezávisle na úvahách o kategoriích jako nejobecnějších aspektech charakterizujících věci se v Aristotelových logických pracích objevují reflexe o definici výrazů či jevů světa. Nominální a reálné tu není ještě rozlišeno, pro Aristotela však definice znamená „vyslovení podstaty něčeho“: spíše než o význam slova mu jde evidentně o popis předmětu, a to tak univerzální, aby zahrnoval všechny exempláře označované příslušným názvem. Taková definice (stanovení nejbližšího nadřazeného pojmu a pak nalezení co nejmenšího počtu specifikačních určení) tedy směřuje ke kategorizaci, tak jak ji představují kognitivisté jakožto „aristotelickou“ („kategorie jako nádoba“): **kontaminují se zde tedy de facto Aristotelovo pojetí kategorie s jeho pojetím definice.**

V kognitivismu má ovšem důležité místo to obojí. O („aristotelických“ i jiných) definicích v souvislosti s významem bude ještě řeč dále (viz zejm. 2.4.4), avšak též otázka hledání kategorií jako nejobecnějších pojmů, jejichž prostřednictvím uchopujeme svět, je zcela zásadní. Poprvé ji

tedy položil Aristoteles: Jak je svět, jak jsou věci? Jaká nejobecnější úroveň věcí lze stanovit? – Základní otázku spjatou s kategorizací obrátil na ruby **Kant**; tak, že zní i dnes velmi moderně, a dokonce kognitivisticky. **Nikoli jaké jsou věci, jaký je svět, ale: jak – prostřednictvím jakých kategorií – náš rozum věci poznává? Jak svět a věci percipujeme, jako jaké je vidíme?**

2.4.2.4

R. Grzegorzczkova upozorňuje, že v obecných kognitivistických úvahách na téma kategorizace jde vlastně o „současnou verzi kantismu obohacenou o psychologicko-biologickou teorii o lidských poznávacích mechanismech“ (Grzegorzczkova, 1996). Autorka připomíná v této souvislosti zejména R. Langackera (srov. Langacker, 1987). Akcentuje jeho metaforu konceptuálně-jazykových brýlí různých druhů (představovaných různými jazyky), pojetí světa jako provázaného celku a východisko ve faktu, že právě pojmová struktura jazyka ukazuje svět jako strukturu vzájemně propojených oblastí různého řádu. Elementy světa nejsou izolované – každý se chápe jako součást vyššího celku (prst je součástí dlaně, ta součástí ruky, ruka částí těla) a význam nese jediné v jeho rámci (tak má úterý pochopitelný a vymezitelný význam jen v pojmovém rámci týdne). Bez tohoto širšího rámce není významu. Struktury dané oblastí a jednotlivých jejích fragmentů se lze dobrat prostřednictvím určitých základních pojmů (připomínajících Aristotelovy, ale v jistém smyslu i Kantovy kategorie), z nichž jsou nejdůležitější ty spjaté s prostorem a časem (rozměry, vzdálenost, pořadí, směr, pohyb). Na jejich základě se pak tvoří pojmy **PŘED** – **ZA**, **POD** – **NAD**, **DŘÍVE** – **POZDĚJI** apod., s nimiž je spjata i tzv. **profilování pojmů** a přijetí určité **perspektivy** při formulaci významů (srov. *cesta stoupá a cesta klesá* – táž situace nahlížená v různé perspektivě).

R. Grzegorzczkova nakonec podává svůj vlastní výčet obecných kategorií, které se zásadně uplatňují v sémantické struktuře jazyka, a jsou tedy relevantní z hlediska jazykovědné sémantiky. Zároveň tu však jde, v souladu s kognitivismem, o konceptuální strukturu lidské mysli a jejích poznávacích mechanismů ve vztahu k realitě, tak jak se dají uchopit na základě jazyka.

Obecné kategorie jsou rozděleny na základní („kategorie prvního stupně“) a doplňující („kategorie druhého stupně“). Autorka v této sou-

vislosti připomíná A. Wierzbickou a její „abecedu lidské mysli“ (srov. též zde 2.1): Grzegorzczkova ovšem oproti Wierzbické zřetelně akcentuje právě aspekt kategorizace a obecně vzato základní strukturace reality, jde tu o jakýsi pojmový půdorys lidského světa (světa, jak je reflektován lidmi). V mnohém to zajímavě připomíná též systém onomaziologických kategorií M. Dokulila, známý jako základ moderní české teorie tvoření slov (srov. Dokulil, 1961).

Mezi **kategorie prvního stupně** tedy patří **substance** (pojaté z hlediska vztahu k predikátu – např. agens, subjekt, objekt, příjemce, nástroj, výsledek...), **vlastnosti** (velikost a kvalita, např. rozměry, teplota, barva, hustota, též vlastnosti vztahující se k psychice člověka, jako jsou sklony k dějům či stavům), **vztahy** (vlastnictví, podobnost, poloha, příslušnost k celku, příčina...) a **události** (vlastnosti a vztahy umístěné na časové ose – tj. procesy, činnosti, kauzace, pohyb, stav).

Jako **kategorie druhého stupně** autorka uvádí **kvantitu** (frekvence, míra, velikost, intenzita), **čas** (počátek, konec, relace dříve – později), **modalitu** (jistota, možnost, pravděpodobnost, negace apod.), **evaluaci** a **expresi** (hodnocení: dobře – špatně, emoce – příjemný, milý, lito).

2.4.3 Jak kategorizujeme: kategorie-nádoba versus kategorie s centrem a periferií

Kategorizujeme vždy, když k jevu přistupujeme nikoli jako k jednotlivě (náš Rek, Praha, Rudolfinum), nýbrž jako k **exempláři určitého druhu, typu**: pes, zvíře, šelma, německý ovčák, potvora, bestie; město, budova; běžet, vydírat; deprese, chyba; fialový, líný... To ovšem děláme neustále. Myslíme a mluvíme kategorizujeme. Předpokladem k tomu jsou naše percepční a kognitivní schopnosti: jsme mocní zobecnění, analogického myšlení, analýzy i syntézy, umíme redukovat různorodost věcí, vyvozovat z dat přítomných pouze implicitně. Navíc je nám vlastní imaginativní myšlení (metafora, metonymie apod.). Opíráme se o kategorizaci již přítomnou v jazykovém systému, v různých jeho rovinách a polohách, ale zároveň umíme reagovat na „mezery“ vznikající aktuálními potřebami komunikace, případně (např. v uměleckých textech, ale nejen tam) též re-kategorizovat. Máme schopnost tvořivě převádět na společné jmenovatele, a to dokonce tak, aby to vyhovovalo různým kontextům, účelům a stylům: jiný je způsob kategorizace v běžném, „praktickém“ vztahu ke světu, jiný v kontextu vědeckého systému, jiný v umělecké tvorbě.

Tím, že něco označíme jako *strom*, jako *vztek*, jako *emoci*, jako *národ*, jako *ovoce*, jako *zelené*, jako *běžet*, jako *ženu*, jako *adjektivum*, vlastně označujeme jakoby vložíme do příslušně označené nádoby – „škatulky“. Řekneme-li totiž *strom*, jako bychom implikovali „věc patřící do kategorie stromů“ respektive „mající vlastnosti stromu“. (A splňující nároky kladené na exemplář, který je do této kategorie možno zařadit.)

Není to ovšem tak jednoduché. Někdy se budeme zdráhat vložit exemplář do imaginární škatulky s nápisem „stromy“, anebo naopak je neoznačně rozhodnout, že bude mimo ni. Často si totiž nejsme úplně jisti. Splňuje opravdu všechny podstatné rysy „stromovitosti“ – kupříkladu má (dost dlouhý) kmen? – Je tato barva ještě *zelená*, nebo už *modrá*? – Patří *meloun* mezi ovoce? – Můžu označit tento typ chování jako *klam*? Stejně tak – v kontextu odborném – můžeme být na rozpacích třeba nad „adjektivností“ slova *khaki*: adjektiva se přece skloňují, a navíc už na první pohled vypadají výrazně jinak. Je sice pravda, že dvě podstatná kritéria, tj. vyjádření vlastnosti a možnost stát v pozici preponovaného přívlastku, jsou zde splněna, avšak stačí to k tomu, abychom *khaki* zařadili mezi adjektiva, má-li tak netypickou formu?

Pojetí kategorie jako nádoby v takových případech nevyhovuje. Lakoff a další kognitivisté však vycházejí z teorie americké psycholožky E. Roschové, která už v 70. letech nabídla na povahu kategorií jiný pohled. Nejsou to podle ní „nádoby“, do nichž některé exempláře na základě přesně definovaných kritérií buď patří, anebo se nacházejí mimo ně. Reálně je to spíše tak, že některé exempláře mají víc (nebo větší míru) reprezentativních vlastností, zatímco jiné pouze některé.

Kategorie je tedy budována na základě schématu **centrum – periferie**, přičemž v samém centru stojí reprezentativní, ideální exemplář, který má všechny vlastnosti chápáné jako typické: jde o **prototyp** – „nejlepší příklad“. Ostatní členy kategorie se nacházejí tu blíže k prototypu, tu od něj dále, některé jsou zcela na okraji – rozmlženém a přecházejícím ke kategoriím dalším. Hranice kategorie tedy v tomto případě nejsou ostré. Kritériem příslušnosti k dané kategorii je (podle Wittgensteinova termínu, k němuž odkazují Roschová i Lakoff) „rodinná podobnost“.

Tučňák nebo pštros sice nelétají, ale přesto je neváháme zařadit mezi ptáky. Jsou ovšem na periférii kategorie: jako typický příklad, prototyp ptáka chápeme ptáčka menší velikosti, který – kromě toho, že má zobák, křídla a peří a že snáší vejce – ještě také létá a zpívá, např. vrabce nebo

kosa (srov. Wierzbicka, 1999, s. 42, o kategorizaci, prototypu a jazykovém obrazu světa na příkladě ptáka a ptáků srov. též Vaňková, 2003c).

Podobné je to i s kategoriemi v oblasti vědecké reflexe, např. v gramatice, odkážeme-li na výše uvedené netypické adjektivum *khaki*. Prototypové české adjektivum vyjadřuje kvalitu, má příznačné adjektivní zakončení a skloňování, shoduje se s řídícím substantivem, ve větě má nejčastěji funkci shodného atributu. *Khaki* splňuje jen některá z těchto kritérií, určitě nejde o adjektivum typické, jako je třeba *mladý*, přesto má mezi adjektivy své místo, mimo jiné i tím, že dokládá povahu jejich kategorie včetně charakteru jejího „okraje“.

2.4.4 Reflexe významu a jeho popis

2.4.4.1 (Klasická slovníková definice)

Řekli jsme výše, že myslíme a mluvíme kategorizujeme. Reflexe lexikálního významu je pak v prvé řadě reflexí toho, jak kategorizujeme, jaký výsek našeho světa, respektive naší zkušenosti spadá do rámce daného slova a jaká zkušenost se v souvislosti s ním ve vědomí rodilého mluvčího aktivuje a evokuje.

Pro strukturalismus je význam slova uzavřeným souborem sémantických příznaků (**sémů**), postačujících k tomu, aby jev mimojazykového světa mohl být zahrnut do rámce daného pojmenování, a tak zároveň odlišen od všeho ostatního, k čemu se pojmenování nevztahuje. Tento soubor sémů se chápe jako hierarchicky budovaný a pro potřeby vědecké analýzy rozložitelný a popsitelný pomocí **sémické (komponenciální) analýzy**. Významy se definují prostřednictvím ohraničeného počtu sémů: jde o jednotky metajazykového charakteru, které nemají jazykovou, formální podobu – nejsou bilaterální, slouží pouze potřebám lingvistické reflexe (srov. Filipec – Čermák, 1985, s. 66).¹⁴

¹⁴ Podobně jako foném pokládají strukturalisté za svazek fonologických distinktivních rysů, lze podle nich uchopit jako hierarchickou strukturu distinktivních rysů sémantických také sémém – význam. Protože fonémů je v jazyce uzavřený počet (20–30), stačí pro jejich popis pouze několik distinktivních rysů (konsonantičnost – vokaličnost, kvantita, způsob artikulace, místo artikulace, nosovost, výška...). Významů je však nekonečné množství a významové prvky jsou často velmi obtížně vymezené (a sama možnost rozkládání významu na elementy je sporná). Přesto mnozí jazykovědci promýšleli způsoby, jak k vymezení významových prvků dospět a jak s nimi

Řekneme např.: „To je hezká váza.“ Podstatnou součástí kategorizace (kterou jsme konstatováním o váze realizovali) je reflexe určitých vlastností pojmenovávaného předmětu (vidíme nádobu příznačného tvaru, ozdobnou, skleněnou, naplněnou vodou, v níž jsou umístěny řezané květiny) a současně evokace kategorie – množiny věcí, mezi něž by na základě těchto vlastností daný předmět mohl patřit (tuto množinu reálných i potenciálních předmětů označujeme „nálepkou“ *váza*). Většinou se jedná o nápadné vlastnosti, nemusí to však být pouze vnější podoba, ta třeba pouze signalizuje nějakou výraznou funkci toho, co pojmenováváme, něco, co je pro člověka daného společenství v souvislosti s určitým jevem důležité.

Během svého života jsme viděli velké množství předmětů označitelých jako *váza*. Měly nejrůznější podobu, tvar, barvu a velikost, byly vyrobeny z různých materiálů – ze skla, keramiky, porcelánu, ale i ze dřeva, z kovu, z plastu. Některé byly vzácné, třeba z těžkého broušeného skla, jiné byly vyrobeny dětmi a šlo vlastně o pomalované zavařovací sklenice. Každý z těch předmětů vypadal jinak, a přece jsme ho dokázali okamžitě „převést na společného jmenovatele“, cosi zobecnit a zařadit ho pojmem i slovem mezi vázy.

Při kategorizaci je třeba provádět abstrakce různé úrovně, provazovat znalosti a dovednosti „mimojazykové“ s „jazykovými“, rychle integrovat do dosavadní zkušenosti realitu aktuální situace; tyto složité operace však bez problémů neustále probíhají, jejich prostřednictvím myslíme a mluvíme, o ně se opírá jazyk i sama schopnost řeči.

Ze specificky založené kategorizace vycházejí vědecké definice. Chceme-li nějakou věc definovat, pak ji vlastně pro sebe „o-hraničujeme“ (*define*): jako bychom od ní ve dvou fázích odsouvali všechno, čím není, a ona nám tak mohla zůstat na jevišti sama, jakoby osvětlena reflektorem.

Podle Aristotela (viz výše, 2.4.2) je nejprve třeba stanovit **genus proximum** (nejbližší nadřazený pojem): u vázy je to nádoba. To je první zo-

účelně pracovat. Je to možné zřejmě jen tak, že vymezíme distinktivní významové rysy pro každou sémantickou subkategorii zvlášť (tak, že všechna slova do ní zahrnutelná budou mít společný generický sém, genus proximum, viz dále). Tak například pro subkategorii příbuzenských vztahů je možno stanovit šest distinktivních rysů a na jejich základě vymezit význam slova *otec* takto: příbuzný pokrevní (na rozdíl například od tchána), příslušník předcházející generace (nikoli syn), muž (ne matka), bezprostřední příbuzenský vztah (ne děd), posloupnost přímá (ne strýc), srov. Erhart, 1984, s. 65–68.

becnění. Vyloučili jsme všechno, co nádobou není, a podstatně si tak zúžili prostor. Mezi nádoby patří hrnce, misky, kotle, zavařovací sklenice, kbelíky, ale i džbány či květináče. Váza je však nádoba, která se od nich odlišuje něčím, co vyznačuje právě jen její bytnost, její „vázovitost“.

Nyní, ve druhém kole je to tedy třeba specifikovat – najít tzv. **differentia specifica**, ty znaky vázy, které ji odlišují od nádob ostatních. Týkají se vzhledu, funkce a určení, v jiných případech třeba ještě kontextu a místa výskytu apod.

Předně jde o nádobu určenou na květiny. Ale tato jediná specifikující vlastnost zřejmě nepostačuje, neboť k umístění květin je určen třeba i květináč. V květináči bývá ovšem hlína a květiny v něm rostou; dole má otvor, jímž rostlina může vstřebávat z misky vodu. Váza je určena na květiny řezané, plní se vodou, bývá většinou vyšší než květináč, asi jako široká láhev. K odlišení vázy od květináče však stačí specifikovat pouze určení „na řezané květiny“. (Přesněji možná „na řezané, umělé či sušené květiny“.) A snad je příznačné ještě to, že váza bývá ozdobná, že se v pojmu vázy počítá s estetickou stránkou jejího vzhledu.

Tak jsou tedy vytvořeny tradiční slovníkové definice: *váza* = „ozdobná nádoba na řezané (sušené, umělé) květiny“; *sestra* = „sourozenec ženského rodu“. Figuruje v nich vždy „povinně“ tzv. sém generický (významový prvek nadřazeného pojmu) a sémy specifikační, někdy mohou být navíc připojeny i sémy jiného typu – pragmatické, kontextové aj. (srov. Filipec, 1995, s. 32).

Výše uvedené definice pocházejí z našich současných slovníků (SSČ, SSJČ) a jsou pro strukturní pojetí významu vcelku typické. Směřují k **denotaci**, jsou **intenzivní** (soustřeďují se na intenzi – obsah významu spíše než na jeho rozsah, extenzi), snaží se o tzv. **uzavřený popis**. Uvádějí jen ty informace, na jejichž základě lze dané předměty přesně věcně identifikovat, odlišit od ostatních věcí tohoto světa (zejm. v rámci nadřazeného pojmu a pojmů souřadných). *Macecha* = „nevlastní matka“; *hlemýžď* = „suchozemský měkkýš s ulitou“, *jaro* = „roční období od 21. 3. do 20. 6.“.

2.4.4.2 (Kognitivní definice významu)

Už bylo řečeno, že kognitivní lingvistika zdůrazňuje těsnou provázanost jazykových procesů s procesy poznávacími a emocionálními, a také se smyslovým a vůbec tělesným prožíváním světa, s veškerou lidskou zkušeností, zkrátka s „celým člověkem v nás“. Také význam, nejen lexikální, ale

i gramatický a pragmatický, má podle kognitivního pojetí tělesný, zkušenostní a subjektivní, respektive inter-subjektivní základ.

Z toho plyne, že v kognitivismu se význam musí chápat jinak než jako hierarchická struktura sémů. Vyládá se celostně: **jako prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli**, jako (jazykový) obraz daného jevu, tak jak se vynořuje z různých metonymických, metaforických aj. modelů, jak se větví do různých významových rovin a celků. Jde o **celistvý obraz**, který má ve svém základě naši lidskou zkušenost, včetně té tělesné a smyslové. Zkušenost není možné rozkládat na elementy, lze ji pojmut jako celek – holisticky: a to platí i o významu.¹⁵

Podle A. Wierzbické je význam to, co si lidé při setkání s daným slovem vybaví, k čemu si ho vztáhnou, jak mu rozumějí (hledisko recepce), a zároveň to, co lidé míní, když daného slova sami užijí (hledisko produkce).

Do strukturně orientovaných definic se nevejde všechno, co je v souvislosti s takto pojatým významem podstatné. Omezují-li se na denotaci a na to, co je nesporné a verifikovatelné, co je spjato s racionálním výkladem světa, pak zůstávají stranou **konotace** – a právě ty bývají pro kognitivisty zásadní složkou významu: to, že macecha je zlá a nepřející, že hlemýžď je pomalý, že na jaře je teplo, svítí slunce, všechno v přírodě začíná růst a kvést a lidé mají radost z nového života. To všechno je dáno subjektivní lidskou zkušeností, spjato s hodnocením, s generalizací, s tělesně-smyslovým prožíváním přirozeného světa, s přirozeným jazykem a obrazem skutečnosti, který je v něm uložen. Nejde tu o obraz vědecký, encyklopedický: charakteristiky jako „zlý“, „nepřející“, „pomalý“, „radost z nového života“ odpovídají jiné perspektivě.

¹⁵ Ještě obecněji vzato, celek je víc než souhrn a součet částí. Tak např. bábovka je něco podstatně jiného než určité množství ingrediencí dané kuchařským předpisem: „často vejce, cukr, mouka, smetana, oříšky a rozinky mohou charakterizovat „celek“ jen velmi omezeně – vždyť v povaze a bytnosti bábovky se to všechno neoddělitelně slévá a tvoří kvalitu zcela jedinečnou. Vnímáme ji zrakem, čichem, chutí i hmatem – a možná se to vše synesteticky propojí i se sluchem, když se o ní hovoří a sbíhají se nám sliny. (Mluvili jsme o podstatě věci bábovky, ve významové definici slova *bábovka* by se však něco z oné podstaty jistě mělo objevit. Příslušná definice ve SSČ, založená strukturně, zní v případě základního významu „vyšší okrouhlé pečivo s naznačenými dílky“: vychází se tedy z nadřazeného pojmu (generický sém „pečivo“) a specifikujících určení, daných objektivizovaně pojatými vizuálními kvalitami. Těžko říci, zda bychom na základě tohoto popisu dokázali denotát rekonstruovat, možná jedině díky označení *dílek*, snad jsou však patrna některá omezení strukturního přístupu při hledání povahy významu.

Přirozená zkušenost a přirozený svět ukazují naše primární ukotvení do reality, zakládají také naši primární zkušenost jazykovou, a odtud by se tedy mělo při zkoumání významu vycházet; ostatní kontexty jsou z tohoto hlediska až sekundární a odvozené.

Jaro je, jak uvádí Jungmann, „čtvrt roku mezi zimou a létem, podletí, u Slovanů vesna“ – a i české dítě by dodalo další relevantní rysy: „Celá příroda se probouzí po zimě a začíná růst, hřeje sluníčko, tráva a stromy jsou zelené a čerstvé, všechno kvete, rodí se mláďata, ptáci se vracejí z teplých krajín, lidé mají radost z nového života.“ Na základě takto nebo podobně popsané zkušenosti pak rozumíme i obrazným vyjádřením, srov. např. spojení *jaro života*, *jaro národů*, a také ovšem např. nerudovské *Jaro se ozvalo ve prsou, / srdce tak buší a tepe...* nebo hálkovské *Přilítlo jaro z daleka / a všude plno touhy, / vše tlačilo se k slunci ven, / že snilo sen tak dlouhý* (podrobněji srov. Vaňková, 1999b). Zřetel k denotativnímu významu slova ovšem nemůžeme pominout, např. v konstatování *někdy na jaře si babička zlomila nohu* se aktivuje právě on, v tomto případě význam přibližně určeného časového období „mezi zimou a létem“. Podobně je rozdíl mezi užitími lexému *sestra* v kontextu vět *mám sestru a bratra* (význam denotativní) a *byla mu opravdovou sestrou* (význam vyplývající z konotací).¹⁶

K definici významu (ale daleko spíše k jeho výkladu, interpretaci, explikaci)¹⁷ se v kognitivní lingvistice dospívá prostřednictvím popisu charakteristických, prototypových vlastností předmětu (resp. těch, které jsou stabilizovány v jazyce – a které jsou frekventované v textech).

To, co se podává ve významové definici, má mít poznávací a zkušenostní charakter (nikoli „čistě sémantický“, jak uvádějí strukturalisté, a míní tím vlastně pozici významové jednotky v sémantickém systému daného jazyka). I proto tu nelze striktně odlišovat poznání jazykové od mimojazykového. O hranicích mezi jazykovým a „encyklopedickým“ věděním se v souvislosti s významem slova často diskutuje: mezi kogniti-

¹⁶ Termínu *denotativní význam* užíváme víceméně v souladu s pojetím Leečovým; srov. např.: „(význam) denotativní (kognitivní / konceptuální / referenční): vyjadřuje jakoužto věcný obsah lexému vztah k denotátu znaku, je analyzovatelný do složek“ (Čermák, 2001, s. 199).

¹⁷ V polských pracích se často exponuje rozdíl mezi **definicí** (spojovanou spíše se strukturním přístupem k významu) a **explikací** (charakteristikou významu založenou kognitivně). Není to ovšem tak jednoduché a už sama tato určení implikují značnou terminologickou nejednotnost a možnost několikerého výkladu. V souvislosti s (kognitivní) lingvistikou o definici a explikaci srov. Falkenberg (1993).

visty však převažuje názor, že „celá sémantika je encyklopedická“ (srov. Bartmiński, 1988a aj.), protože kognice „jazyková“ je součástí „kognice vůbec“ (srov. Janda, 2000/2004). Nelze stanovit, kde končí jedna a začíná druhá.

To však neznamená, že významová definice by měla mít stejný charakter, jako mívají definice v odborných příručkách nebo encyklopediích. Ty představují vědecký obraz světa, zatímco úkolem sémantické definice je podat zprávu o tom, jak určitý předmět (vlastnost, činnost apod.) vnímá průměrný rodilý mluvčí daného jazyka (jakým je v základní rovině svého prožívání každý z nás), čím pro něho je, které aspekty jeho vzhledu a funkce, které vlastnosti, činnosti a stavy s ním spjaté chápe jako charakteristické a podstatné. V úvahu se berou všechny dostupné informace, které nám poskytuje jazyk (přenesené významy, frazeologie, typické kolokace) a texty tohoto jazyka (srov. 2.4.6).

Význam je – opakujeme – rezultátem jazykově vyjádřené interpretace světa a je kulturně determinován. Právě tuto vnitřní provázanost jazyka a kulturního společenství by měla ukázat tzv. **kognitivní definice významu**. „Kognitivní definice,“ píše Bartmiński (1988a), „je portrét objektu, nikoli jeho fotografie...“ Toto konstatování implikuje, že jako výrazné a podstatné jsou spatřovány (a pak např. i „namalovány“ či analogicky v jazyce doloženy) vždy jen určité vlastnosti předmětu: tak jako si na některém portrétu všimneme ihned např. velkého nosu, protože je zvýrazněn, kdežto třeba jizva na tváři (kterou má reálný model) namalována vůbec není.

2.4.4.3 (Přirozené kategorie a prototypy – logické kategorie a pojmy)

Viděli jsme, že v užším, strukturním pojetí se význam chápe jako souhrn vlastností postačujících k tomu, aby předmět mohl být plně identifikován (srov. tzv. „pevné významové jádro“). Dá se říci, že konotace jsou z tohoto hlediska jakýmsi dodatečnými významovými elementy, něčím, co je uvedeno „navíc“ (někdy se v rámci tradičních strukturních vymezení zahrnují mezi pragmatické rysy významu, srov. např. Filipec, 1995, s. 32). Na základě konotací se však v kognitivní perspektivě buduje prototyp a to je naopak z hlediska významu velmi důležité.

Oba typy reflexe významu je třeba vidět jako komplementární: každý z nich má své místo a specifickou funkci. **Klasická (logická) definice** je

nezbytná v souvislosti s tzv. **objektivními jazyky a styly** (např. pro popis terminologie), zatímco **prototypová** vyhovuje popisu **běžného, přirozeného, „naivního“ obrazu světa**, a vůbec jazyků a stylů vymezovaných jako **subjektivní**.

O dvojím způsobu kategorizace, z nichž je každý budován na odlišném přístupu k realitě, už zde byla řeč mnohokrát. Kognitivisté staví proti sobě **kategorie přirozené** (které mají neostře hranice, jedna přechází v druhou, vycházejí z přirozeného postoje ke světu) a **kategorie logické, vědecké** (výše uvedené aristotelské pojetí kategorie). S přirozenou kategorizací je spjato **prototypové pojetí významu**, kdežto ve vědeckých kategoriích zaujímá centrální pozici **pojem**.

Pojmy jsou součástí vědeckého myšlení, jejich status a příslušnost ke kategorii je možno stanovit na základě verifikovatelných důkazů. Převažuje u nich funkce informativní, vyžaduje se významová přesnost a jednoznačnost, která vychází z jejich pozice v příslušném terminologickém systému. Místo pojmů je v odborné a administrativní sféře komunikace, tedy v těch, které jsou založeny na objektivním a racionálním přístupu ke světu. Pojmově založené významy jsou oproštěny od konotací, subjektivního zabarvení apod.

Prototypy jsou naopak orientovány výrazně subjektivně. Vycházejí z nepřesné generalizace a ukazují místo dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství. Prototyp (resp. stereotyp, viz 2.4.5) je vlastní přirozenému přístupu ke světu, který nevyklučuje subjektivní aspekt, emocionalitu a hodnocení. Prototypové pojetí významu se tedy uplatňuje v tzv. **antropocentrických stylech jazyka** (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001). Vychází hojně z frazeologie, vztahuje se k běžné, každodenní komunikaci, k folklorním textům, anekdotám, k textům uměleckým, ale třeba také k bulvárnímu tisku, reklamě apod. (srov. např. též specifickou hru s prototypy v černých kronikách, jak o tom píše s mnoha příklady Homoláč, 1998).

2.4.5 Prototyp, nebo stereotyp?

Dosud jsme se zabývali termínem prototypu, a to víceméně v tom smyslu, jak ho uvedla v život psycholožka E. Roschová (a v souvislosti s lingvistickou specifikoval Lakoff, 1987, srov. tamtéž i jeho pojem idealizovaný kognitivní model). Kdo se začte do kognitivisticky orientovaných textů, naráží však brzy též na pojem **stereotyp**. Ten bývá chápán u většiny autorů ve

srovnání s prototypem jako v zásadě synonymní, užívá se ho však v poněkud jiných kontextech (viz níže), jen v některých koncepcích se podstatně liší i pojmová náplň stereotypu a prototypu (srov. např. Taylor, 1989).

Stereotyp začal jako termín ve svých pracích užívat sociolog Lipmann (1922). Mínil jím schematický a jednostranný obraz nějaké věci či jevu v lidském vědomí, vznikající díky zprostředkované, tradované zkušenosti a osvojený většinou dříve, než člověk daný jev sám osobně pozná (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001).

Pojem stereotyp známe i z běžného, neterminologického užití, tam má jednoznačně negativní konotace: *stereotypní práce* je jednotvárná, stále se opakující a nudná, *stereotyp filmového hrdiny* s sebou nese banalitu, nepůvodnost a zjednodušující pohled, stereotypy je potřeba, jak říkají typické kolokace, *narušovat*, *rozbíjet*. (Etymologie nás vede k řeckým slovům *stereos* – „tvrdý“ a *typos* – „úder, ráz, forma, charakter“. Dodnes se termínu *stereotypy* používá v původním významu v polygrafii: pro tiskaře znamená desku odlitou vcelku ze sazby pomocí matrice, která se používá pro tisk.)

Jako odborný pojem dnes **stereotyp** funguje (vždy se specifickým začleněním) kromě sociologie, sociolingvistiky a sociální psychologie také například v etnologii a kulturologii, v literární vědě a ve filosofii; souvisí především se společenským (a společensko-kulturním) rozměrem slov, respektive značek, a v kolektivu utvářených a sdílených představ, které jsou za nimi.

Naproti tomu **prototyp** má své místo spíše v oblasti (kognitivní) psychologie a psycholingvistiky a používá se zejména v souvislosti s „vnitřní“ („somaticko-psycho-kognitivní“) stránkou lidského poznání, pro označení faktů, jak se na základě konceptualizačních procesů pojem konstituuje v mysli. S termínem prototypu ovšem pracuje také A. Wierzbicka – a u ní se obě hlediska, kognitivní i sociální, těsně propojují (srov. Wierzbicka, 1999a).

R. Grzegorzczkova si naproti tomu všimá skutečnosti, že o prototypu se mluví obvykle v souvislosti s **věcmi**, zatímco stereotypy se spojují daleko častěji s **lidmi** (srov. např. etnické nebo vůbec skupinové stereotypy). To je bezesporu pravda, např. v sociální psychologii i v sociolingvistice je právě takto chápaným stereotypům dnes věnována velká pozornost (srov. též rozlišení mezi autostereotypy a heterostereotypy, například ženský versus mužský obraz muže, český versus německý obraz Čecha apod.) a jistě stojí za úvahu i v rámci sémantiky, v čem je obecně vzato lexikální význam „lidských“ pojmenování (společenské skupiny národnostní, sociální, profesní, věkové nebo sociální role – např. rodinné) utvářen jinak, než je tomu u pojmenování ostatních: jistě tu hraje vý-

znamnou roli například perspektiva mluvčího, spojená s opozicí vlastní versus cizí, my versus oni (srov. též hesla *stereotyp* a *prototyp* v ESC, 2002).

Bartmiński a jeho kolektiv však neomezují použití pojmu stereotyp pouze na lidské bytosti. Svůj etnolingvistický slovník Lublinští dokonce nazývají *Slovníkem lidových stereotypů a symbolů* a zařazují do něj hesla týkající se slunce, hvězd, ohně, vody ap. (dosud vydaný první díl ve dvou svazcích má podtitul *Kosmos* a věnuje se například nebeským tělesům či živilům, srov. Bartmiński, 1997, 1999). Na příkladu těchto hesel vidíme, co v praxi znamená teze „nikoli definice, ale explikace významu“ (příp. též „přístup k významu je nikoli intenzivní, nýbrž extenzivní“); jednotlivá hesla jsou tak rozsáhlá a podrobně propracovaná, že připomínají spíše monografické kapitoly (a to i nesmírným množstvím zpracovaných polských folklorních textů). Jen si musíme být vědomi skutečnosti, že jde o slovník etnolingvistický a to s sebou nese nejen zaměření na folklorní materiál a specifčnost některých metod, ale i základ v „lidové“ perspektivě (srov. výše „naivní obraz světa“), a že tomuto východisku odpovídá mimo jiné i výběr hesel.

V úvodní stati slovníku podává Bartmiński tuto **definici stereotypu**: „zobrazení předmětu, zformované v jistém společném zkušenostním rámci a vymezující, čím předmět je, jak vypadá, jak působí, jak s ním člověk nakládá; toto vymezení je ustálené v jazyce a patří do společného vědomí o světě“. Např. slunce, udává příklad (a my parafrázujeme), je obdařeno sympatií a zvláštní úctou, je viděno nejen jako zdroj světla a tepla, ale též spokojenosti, radosti a štěstí, chápe se jako živé – pohybuje se po nebi, „vychází“ a „zachází“ / „zapadá“, říká se o něm, že je zlaté, a v tom je obsažena nejen charakteristika barvy, ale i výraz pozitivního vztahu (srov. též častou deminutivizaci, apostrofizaci například v lidových písních); dodejme ještě alespoň za všechny další podstatné charakteristiky (součásti stereotypu), že slunce v lidské perspektivě udává a měří čas (srov. *od slunka do slunka*).¹⁸

¹⁸ Vedle stereotypových charakteristik předmětů je věnována pozornost též jejich významům symbolickým; lidová tradice je totiž, jak uvádí autor, „opřena o stereotypy a symboly“. Symbol je charakterizován jako „zobrazení předmětu, kterému se rozumí v rámci širšího uspořádání znaků jako reprezentantu jiného předmětu“. Slunce tak může být v lidové kultuře pojato jako tvář nebo oko Boha, který se z výšky dívá na svět; reprezentuje v tomto duchu sám život, dobro, dokonalost (božské vlastnosti). Viděno z druhé strany pak stojí v roli jeho emblémů, zástupců například vejce, had, dub, holub či slunéčko sedmítečné (sic!); jsou se sluncem ve více či méně výrazných vztazích a přejímají některé jeho vlastnosti či funkce.

Problémy obecněji chápaného stereotypu (vpojené nejen do „lidového“ kontextu) se řeší komplexně v pojednání J. Bartmiňského a J. Panasiukové (2001); i z tohoto výkladu vyplývá, že autoři vztahují pojem stereotypu k jakýmkoli denotátům, nikoli pouze k osobám. Otázkou je spíše utváření stereotypu, jeho povaha, jeho součásti a způsoby fungování.

Stereotypy inklinují buď ke „vzorům“ (tj. k idealizovaným exemplářům: jaké by věci, resp. osoby „měly být“), anebo k „obrazům“ (jaké „reálně jsou“). Hranice sice není ostrá, ale dá se říci, že např. stereotypy slunce, zvířat, rostlin, příslušníků národností aj. tíhnou k **obrazům**, zatímco stereotypy osob v příbuzenských vztazích (matka, bratr, babička) ke **vzorům** (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001). Neplatí to však bez výjimek, povahu vzoru či ideálu mají např. i stereotypy povolání (učitel), avšak jen některých, u většiny z nich je situace jiná (srov. stereotypy-obrazy představitelů profesí, jako je učitelka, úředník, taxikář, dlaždič); stereotypy macechy nebo tchyně, ač jde o osoby v „příbuzenských vztazích“, jsou velmi negativní.¹⁹

Podstatnou vlastností sémantického prototypu/ stereotypu je **subjektivní generalizace**.

Jisté vlastnosti jednotliviny nebo několika exemplářů společenství připíše všem objektům dané kategorie (např. všem osobám těžce národností, téhož povolání, vzhledu apod.), a to bez hlubšího zkoumání. Když o někom řekneme, že je *opravdový/ pravý starý mládenec*, máme na mysli neženatého muže charakteristického vzhledu a s charakteristickým způsobem života (který má vlastnosti očekávané od typického představitele tohoto stavu: podivinství, neuspořádaný život apod.). *Pravý Skot* má na sobě kostkovanou sukni a je lakomý, *opravdová macecha* je nepřející, lhotejná a zlá. Víme, že tomu tak zdaleka není vždycky, ale u silně fixovaných stereotypů je v nás zakořeněno, že hodná, milující a starostlivá nevlastní matka ani snad nemůže být nazvána macechou.

¹⁹ Negativní stereotypy macechy a tchyně vycházejí z jejich opozitivního postavení vzhledem k pozitivnímu stereotypu matky (upozornit je třeba znovu na důležitou opozici „svůj – cizí“, „vlastní – nevlastní“, uplatňující se významně nejen v okruhu příbuzenských vztahů, srov. už např. Ivanov – Toporov, 1965, s. 156, aj.). O stereotypovosti těch a nikoli jiných významových prvků svědčí mimo jiné i možnost testovat jejich význam tzv. diagnostickými větami, např.: *Ta je pravá matka/macecha/tchyně. Jako by to ani nebyla (vlastní) matka. Je to moje tchyně, ale je ke mně moc hodná*. Sdílení významových potenci stereotypů je tak silné, že mluvčí mají často potřebu zdůraznit, že např. jejich nevlastní matka *není macecha* (srov. též aktualizace *bílá macecha* v Roku na vsi bratří Mrštíků nebo *maceška* v Svěrákově scénáři k filmu Lotrando a Zubejda, které mají negativní zacílenost stereotypu aktualizací obrátit v pozitivní).

Stereotypy však nebývají vždy tak jednoznačné a jednoduché. V této souvislosti se podívejme na jazykový stereotyp Cikána v českém prostředí. Na první pohled bychom v něm nehledali žádné pozitivní konotace. Dlouhodobé spojování se špínou, nepořádností, nechutí pracovat, vychytralostí, podvodem, lhaním a krádežemi a také s kočovným způsobem života je základem fungování nepříznivého, nebezpečně diskriminujícího stereotypu Cikána/cikána (možnost psaní s malým písmenem v přenesených významech je zde formálním ukazatelem fungování stereotypu); příslušné konotace jsou doloženy přímo jako součást jazykového systému. V posledních desetiletích se proto společensky preferuje označení Rom, které takto zatíženo není.²⁰

Záleží ovšem vždy na tom, která z poloh stereotypu je zrovna aktivována; mnohdy se totiž stává, že stereotyp není tak jednoznačný a jednoduchý, jako je tomu v případě macechy nebo tchyně. Pokud slyšíme nebo čteme o cikánských melodiích, svítících bílých zubech, černých očích a kučeravých vlasech divokých Cikánů, o krásných, ohnivých Cikánkách atd., uvědomíme si, že v jistých kontextech lze i zde vyvolat konotace zcela jiného typu (třebaže možná nejsou tak silně systémově stabilizovány). Nespoutanost, divoká krása, temperament, erotická přitažlivost, vášnivost jsou často tematizovány např. v romantické literatuře – mnohde „bílý“ hrdina uteče k Cikánům za svou láskou nebo za vizí svobodného života. Na maškarních plesech bývala oblíbená maska Cikánky, jejímž základem bylo vedle paruky z černých vlasů velmi pestré oblečení, doplněné šátky s trásněmi a cinkajícími lesklými ozdobami. Stará Cikánka reprezentuje nadpřirozené schopnosti (hádání z ruky, věštění, čarování): *Cikánečko malučká, přičaruj ně synečka...*

Různé polohy a varianty stereotypu mohou existovat (a existují) vedle sebe, ta nebo jiná vyplouvá na povrch jako aktuální na základě kontextu, do něž je označení zapojeno.

²⁰ Srov. doklady dosvědčující fungování takto utvářených i. **sekundárních významů**: „přen. člověk připomínající cikána vlastnostmi tělesnými nebo povahovými, zpravidla špatnými“: *on je cikán, nevydrží na jednom místě, to je starý cikán, cikán a bezbožník* (SSJC) aj. (viz též významovou charakteristiku z Jungmannova slovníku: „cikán s vedlejším významem tuláka, hadače, šejdíře, zloděje“), 2. **derivátů** – *cikánit* („lhát“), *cikánit se/cikánovat se* (zast./ ob. expr. „nemít stálého místa, toulati se“, srov. Jungmannův slovník i SSJC), *cikánský* („cikána příslušný, zvláště pak s vedlejším významem barvy cikánovy nebo tuláctví, lhářství, hadactví, šejdířství atd.“, srov. Jungmann, 3. **frazémů** – *černý/špinavý/otrhaný jak cikán, kouřit/krást/lhát/hádat jak cikán, vypadá to tu jak u cikánů* (vše srov. SČFI), *cikána myješ* (Jugmannův slovník, „daremnou práci děláš“), *cikánský život* („potulný“) apod., a konečně je zde 4. možnost utvořit **diagnostické věty** typu *Je to sice cikán, ale: ...je slušný, čistý, poctivý, pracovitý* apod.

Připomeňme také, že v souvislosti s označeními některých osob či jiných objektů je stereotypové chápání daleko méně zřetelné než v souvislosti s jinými, někde nejsou stereotypy vykrystalizovány takřka vůbec (v souvislosti s tchyní připomeňme třeba zcela nevýrazného tchána, srov. Šlédrová, 2003), někde jsou velmi silné a jednoznačné, jinde má stereotyp dvojí nebo i několikerou polohu (viz výše). Že je míra výraznosti stereotypu i jeho podoba vázána na dané jazykové a kulturní prostředí, není snad již třeba ani připomínat.

2.4.6 Hledání konotací

Co vlastně můžeme chápat jako kritérium skutečnosti, že daný prototyp/stereotyp je sdílen v té podobě, jak jsme ho vymezili? Co je důkazem toho, že konotace nejsou jen individuálními asociacemi? Je v tomto ohledu možná alespoň jistá objektivita, respektive potvrzení intersubjektivního fungování? Které konkrétní momenty poukazují k prototypovosti, a kam se tedy máme obrátit, zjišťujeme-li relevantní konotace? Odpovědi a zároveň metodologické inspirace nacházíme opět ve výše uvedených pracích lublinských badatelů.

Sdílenost stereotypu/prototypu (včetně sdílenosti jednotlivých konotací) může být potvrzena několikerým typem faktů.

Jednak jde o **kvantitativní hledisko** – důležitá je frekvence, **opakovanost sledované charakteristiky** v různých výpovědích a kontextech (tu lze doložit i statisticky, množstvím údajů (kolokací) ze zkoumaného korpusu, jejich poměrem apod.).

Kvalitativní hledisko zohledňuje **fixovanost dané charakteristiky v jazyce**.

Míru fixovanosti v jazykovém systému lze vysledovat v několika oblastech. Bartmiński a Panasiuková nabízejí následující přehled (ten poněkud modifikujeme a doplňujeme českými příklady). K prototypovosti/stereotypovosti, sdílenosti určité konotace poukazuje/poukazují:

- a) Způsoby pojmenování předmětu, **etymologie, motivační poukazy**: *duch, duše* (souvislost s *dýchat, dech, vzduch*), *zelený* (kořen *zel-*, odkazující k rostlinnosti – srov. *zelí, zelina*), *chápat* (původně primárně ve významu „ucho-povat“, srov. *chápat se, chopit se něčeho*)
- b) **Vedlejší (přenesené) významy**, tak jak bývají uvedeny též ve slovnících: *opice* – „kdo připomíná opici některými vlastnostmi, jako napodobivostí, chytrostí, šeredností apod.“, *krysa* – „zrádce, bezcharakterní člo-

věk“, *šžkat* – „ostře, nepříjemně, pronikavě křičet, nadávat“, *Skot/skot* – „lakomec, skrblik“

- c) **Významy derivátů**, které se shodují s dokládanou konotací: *papouško-vat* – „opakovat bez porozumění cizí myšlenky“, *cikánit* – „lhát“, *bratrský* – „blízce příbuzný“, „přátelský, pomocný, nezištný“, *macešský* – „cizí, lhostejný, nepřející“, *školácký* – „primitivně neumělý, začátečnický“
- d) **Existence frazémů**, jejichž význam se shoduje s vymezovaným rysem: *pilný jako včelka, sprostý jako dlaždič* (a jiná přirovnání), *vést cikánský život* (potulný, z místa na místo), *je to tady jako u cikánů* (nepořádek), *koňská dávka* (velká, jakoby určená pro koně), *hlemýždí tempo* (pomalé), *anglický humor* (suchý, lakonický, srov. též s *klidem Angličana*)
- e) **Sémantická struktura určitých konstatování**, která mají „**diagnostickou platnost**“. Jde např. o výpovědi typu: „*Je to pes, ale nekouše*“ (implikuje: psi obvykle koušou), „*Jako by to ani nebyly sestry*“ (implikuje buď – nejsou si podobné, i když sestry si podobné zpravidla bývají, anebo – nejsou k sobě vůbec vřelé a důvěrné, jako tomu obvykle bývá/ mělo by být u sester)

Doplňme, že vděčným zdrojem zjišťování relevantních konotací (a prototypů vyrůstajících z jejich struktury) jsou krátké ustálené texty, zejména folklorní (kromě přísloví, pořekadel a dalších průpovědek zahrnutelných do větné frazeologie to jsou hádanky, lidové písně aj.), dále také texty všeobecně známých hitů, reklam, sdílených úryvků z literatury, filmů, tradovaných textů vycházejících z historicko-kulturních reálií daného jazykového společenství apod. Připomeňme také novodobě vznikající průpovědky, vtipy, anekdoty – zejména ty typy, které se vztahují přímo k představitelům některých skupin lidí (národností, profesí aj.) a svým vyzněním potvrzují a upevňují prototypovost určitých charakteristik (lakomý Skot, hloupá blondýnka, roztržitý profesor). Jedině na základě intersubjektivní sdílenosti je obecně srozumitelný např. bonmot, že *učitelka není povolání, ale diagnóza*, anebo něčí lakonické konstatování *to víš, je to bývalá učitelka*, případně s doplňkem *...ale stopy to na ní nezanechalo*.

Zde už však pomalu přecházíme ze sféry tzv. **jazykových konotací** (tj. fixovaných v jazykovém systému) do oblasti **konotací textových** (doložitelných pouze v rovině textu, resp. textů). Někteří badatelé uznávají jako relevantní z hlediska popisu významu pouze ony jazykové, systémové, ale jiní zdůrazňují pružnost hranice mezi oběma typy a připomínají skutečnost, že textové konotace jsou vlastně vždy „**potenciálně jazykové**“, a že bychom je tedy měli přinejmenším brát v úvahu a z mnoha důvodů cíleně zkoumat (srov. Pajdzińska – Tokarski, 1996).

2.4.7 Umělecké texty a sdílení konotací

Umělecké texty tedy může kognitivně založený sémantik chápat jako zdroj pro doklady konotací, mnohdy zdroj neocenitelný. Na námitky, že umělecký text je netypickou oblastí užívání jazyka, že je doménou individuálního a zvláštního, netypického, a tudíž že se pro jazykovědné bádání jeví jako nevhodný, můžeme odpovědět: Kdybychom exponované konotace nebyli schopni, alespoň někteří z nás, sdílet, nedokázali bychom vysvětlit, jak je možné, že uměleckým textům rozumíme.

Tokarski a Pajdzińska zdůrazňují, proč je takové zkoumání důležité: chceme-li popsat např. konotace spjaté s pojmenováním barvy *modré*, nepostačí jen to, co nám poskytne sám jazyk. Jazykový materiál poukazuje mimo jiné např. k významu „cyanotický“ nebo „zjevně pociťující zimu“ (*rytmu modraly, být zimou celý modrý*), ale např. konotace „emocionální distance“ „chlad“ lze dobře doložit jen na textech uměleckých (srov. Tokarski, 1995). Významovou charakteristiku „emocionální distance“ (případně doplněnou o „neosobní dokonalost“, „ideálnost“, „nedosažitelnost“ nejen ve smyslu prostorovém) můžeme nalézt i v mnoha českých uměleckých textech, třebaže v rovině jazyka (např. frazeologie) odpovídající doklady chybějí.

Seifertova báseň *Hora Říp* začíná slovy *Viděl jsem hory plné ledu, / však zpívám o nich nedovedu. // Jiskřily dálky nad hlavami / jak bledě modré drahokamy // Jímala závrat při pohledu, / zpívat však o nich nedovedu.* „Emocionální distance“ spjatá s atributy vysokých hor (led, dálka, mimo-lidská dokonalost, a také „bleděmodrost“) je postavena do kontrastu k „malému českému“ Řípu, k němuž může mít člověk silný citový vztah, váže k němu konkrétní prožitky domova, chce se mu při pohledu na něj *zpívat i plakat* (J. Seifert: *Mamin-ka*, Praha 1960, s. 58). Vedle výmluvných veršů z Máchova *Máje* (po *modrém blankytu bělavé páry hynou...*), dokládajících sémantický rys dálky a vzdálenosti nejen ve „fyzickém“ smyslu slova, si vzpomeňme třeba také na text prvorepublikového šlágru *Modravých dalek volání...*

Jiný význam spjatý s adjektivem *modrý*, zjevně se rodící vlivem kulturních kontaktů se světem (angloamerický kontext, jazz, blues) až v průběhu minulého století, dokládají zejména populární písňové texty: např. u J. Suchého se velmi často objevují spojení jako *modrá nálada*, *modrášedí blues* (sic!), vzpomenout můžeme ovšem i o generaci starší Ježkův, Voskovcův a Werichův *Tmavomodrý svět*.

Modrá tu konotuje melancholii, nostalgii, smutek (leckdy i v trochu ironizované poloze – srov. např. *vzduch je modrým nikotinem nasycen, / nový ubrus sta-*

rytmu vínem polit...), zejména (tematizovaně i implicitně) ve spojení s blues jako typem jazzové písně či skladby. Konotace to jsou ovšem veskrze pozitivní, potvrzující oblíbenost modré barvy, zcela ve smyslu písně O. Hejmy: ... *Jako nálada když zahrajou / poslední kus / modrá je naděje láska i moje blues ...*²¹

2.4.8 Nejen jazykověda, nejen sémantika

Upozornit bychom měli na skutečnost, která pouhý lingvistickosémantický aspekt přerůstá, anebo přesněji – dává mu další rozměr. Nejde totiž jen o lingvistiku a její teorie, koncepce a metodologie. Důležité je to, co může jazykověda svým zkoumáním (obecně i ve velké konkrétnosti a podrobnosti, třeba ve spojitosti s jednotlivým slovem a potažmo též s jeho denotátem) zprostředkovat ostatním společenským vědám, ale zdaleka nejen jim: např. povědomost o tom, co a na jakém základě spolu jako členové jednoho jazykově-kulturního společenství **sdílíme**.

Máme tu na mysli **integrační (resp. esteticko-integrační) funkci jazyka a kultury**, zcela zásadní pro to, aby společenství i individuum prožívalo svou existenci jako specifickou a v této specifčnosti smysluplnou. Dosud se tato skutečnost příliš neakcentuje, ačkoli v globalizujícím se světě bude její významnost stále růst. Jde tu možná o potřebu nové formulace vlastenectví, založeného na vědomí společného sdílení světa: od těch nejprostších, každodenních zkušeností, tak jak jsou materializovány primárně v mateřském jazyce, v jeho jednotlivých slovech a strukturách významů, jež je propojují, ve frazeologii i v gramatických principech, až po společný podíl na (nejen slovesné) kultuře, mající základ v (nejen slovesných) textech.

Domníváme se, že tento zřetel by se měl uplatňovat daleko silněji než dosud zejména v jazykové a kulturní výchově, která je v našem kontextu spjata především se školním předmětem český jazyk a literatura. Sekundární gramotnost a komunikační kompetence (které se v současnosti tolik akcentují) se totiž týkají i schopnosti či neschopnosti **sdílet sémantické potence jazyka a textu**, rozumět jim, a to na různých rovinách a v různých komunikačních sférách.

Zkoumáme-li tedy jazyk jakožto obraz světa, včetně specifické (české) kategorizace a kategorií, které tvoří jeho půdorys, všimáme-li si význa-

²¹ Srov. Modrá je dobrá. In *České a slovenské hity 20. století II*, s. 105.

mových potencií třeba jen jednotlivých slov – a naopak, hledáme-li, jakými slovy (a proč) označujeme ty a ty věci, směřujeme vlastně k péči o to, abychom v našem kulturním společenství zachovali sdílení významů i hodnot, které jsou fixovány v mateřském jazyce.

Může nám jít třeba jen o všechny možné sémantické polohy obyčejných slov, jako je *sněženka*, *dobry den*, *pápěrka* nebo *padavče*, jak píše K. Čapek. Jde totiž zároveň také o specifické bytí jistých věcí, dějů, situací, které se otevírají a vyvstává (a spolu tvoří specifický kontext) prostřednictvím slova, a to slova českého. Jde také současně o „kousky vědomí milionů lidí“, jak zní, co už jsme z K. Čapka citovali v úvodu k naší knize. A konečně jde též o to, abychom byli schopni (my i naše děti a jejich děti) stále rozumět světu česky.

2.5 Metafora a metaforičnost

2.5.1 Metafora v životě a ve vědě

S přenesenými pojmenováními („obraznými vyjádřeními“ – neterminologicky řečeno) se setkáváme na každém kroku. Nejde jen o doklady básnické invence autorů umělecké literatury. Neobejdeme se bez nich v každodenní komunikaci, např. *syn může oči nechat na své spolužačce a povinností se vyhýbá*; *matku to už dohrálo a otec její hněv tiší*. Noviny se obraznými vyjádřeními přímo hemží: *krize na radnici vrcholí*, *slibované hřiště je zatím ve hvězdách*; *na náměstí vyrostla nová pěší zóna*; *chystá se mozartovský maraton*; *za účast ve rvačce zaplatí třemi zuby*; *sněhová nadílka potěšila jen lyžaře* atd.

²² Souvisí s tím jistě i Bartmiňského požadavek potřeby nového pohledu na jazyk, nazření jazyka v kontextu kultury, zkoumání poznávacích modelů a systémů hodnot, které jsou v jazyce (a kultuře) obsaženy. Důležitý je zde pojem **kánon jazyka**, vztahující se k tomu, co by mělo být v čase změn trvalé a neproměnné – a co tedy cíleně chránit, o co pečovat a předávat dalším generacím, jak ze strany lingvistiky, tak prostřednictvím výchovy, ze strany rodiny, školy i kulturních a společenských institucí vůbec. Kánon jazyka je podle autora jednak zhodnocován, např. rozvojem umění, na druhé straně ovšem výrazně podléhá erozi, způsobené současnou krizí výchovy (připomíná se zde šíření tzv. druhotného analfabetismu). Ještě zmíníme, co by mělo být podle této stati teoreticko-metodologickým východiskem takto zacíleného přístupu k jazyku: je to **příbuznost jazyka a kultury**, spočívající v tom, že **je obojí předáváno výchovou** (nejde o biologické dědictví), obojí tvoří složitý, ale **uspořádaný sémiotický systém** univerzálního charakteru – a oba tyto systémy mají podobnou vnitřní organizaci (srov. Bartmiňski, 2001b). Nelze tu nezpomenout na Lotmanovu kulturní sémiotiku a na tartuskou školu vůbec (viz Lotman, 1970 aj.).

A co věda? Ta přece usiluje o přesnost a jednoznačnost. Ale doslovnost zjevně není podmínkou jednoznačného vyjadřování. Např. biologie nabízí množství půvabných názvů rostlin (*pětiprstka obecná*; *netýkavka nedůtklivá*; *babí ucho*; *čvalníček*), motýlů (*okáč bojínkový*; *vřetenuška obecná*), ptáků (*plamenák růžový*) a dalších přírodnin; některé z nich se z lidového názvosloví dostaly do odborné terminologie. V lingvistice mluvíme o *tvrdých* sloví dostaly do odborné terminologie. V lingvistice mluvíme o *tvrdých* a *měkkých* souhláskách, o větné *stavbě*, zjišťujeme *kořen* slova, některá slova *ohýbáme*, oceňujeme bohatou slovní *zásobu*. I ve vědě tak exaktní, jako je fyzika, je řada základních pojmů metaforických: *síla*; *práce*; *odpor*; *napětí*; *materiál stárne*, jeho *únava* způsobuje, že *výkon se snižuje*. Ani matematika jako královna exaktních věd se obrazným vyjádřením nevyhýbá. Ze škol si pamatujeme na *ramena úhlu* či *kořeny* rovnice, ale bez obrazných vyjádření se neobejde ani „vysoká“ matematika. Např. je obecněji známo, že v teorii grafů se pracuje s *uzly* a *stromy*, ale inspirace přírodou (a nejen přírodou) jde v terminologii této vědy mnohem dál: *housenky* jsou v teorii grafů zvláštním případem stromů a *hvězdy* zvláštním případem housenek. Texty bez obrazných vyjádření opravdu nemá smysl hledat, ale je na místě zjišťovat, odkud se jednotlivá obrazná vyjádření berou, jak jsou motivována a proč jsou užívána.

2.5.2 Metafora v lingvistice

Lingvistika tradičně analyzuje, třídí a vykládá přenesená pojmenování především v rámci lexikologie. Postupuje-li se od denotátu k pojmenování, chápou se jako prostředky nepřímé nominace (Filipec – Čermák, 1985, s. 108–120), postupuje-li se od formy k významu slov, přistupuje se k přeneseným pojmenováním jako k jednomu ze způsobů sémantického tvoření lexikálních jednotek, jako k rozšiřování počtu významů slov (např. Karlík – Nekula – Rusínová, 1995, s. 97–99; Hladká, 2000). Pozornost se jim věnuje samozřejmě i ve frazeologii (viz např. Čermák – Hronek, 1983; 1988; 1999), tematicky utříděný soubor obrazných vyjádření najdeme v Hallerově Českém slovníku věcném a synonymickém (1969–1986); v těchto slovnících však jde spíše o formu frazémů (jejich strukturní typy), o ustálenost spojení a na jejich obraznost ani motivaci se tolik nepoukazuje. Také lingvistické teorie významu věnují obrazným vyjádřením zájem spíše okrajový.

Jako druhy obrazných vyjádření (figury, tropy) se v tomto rámci obvykle uvádějí metafora, metonymie, synekdocha, popř. i přirovnání a hyperbola. Vymezení jednotlivých typů však není jednotné a hranice mezi

nimi nejsou ostré. Někteří autoři vidí mezi metaforou a metonymií odlišnosti zásadní a synekdochou považují za specifický případ metonymie. Např. R. Jakobson (1980/1993) vztah mezi metaforou na straně jedné a metonymií a synekdochou na straně druhé záměrně vyhroutil a chápe je přímo jako protikladné umělecké tropy: metaforu jako tvůrčí transformaci podobnosti a metonymii jako tvůrčí transformaci soumeznosti. Podobnost je založena na náhradě jednoho slova nebo slovního spojení druhým, soumeznost na spojování slov. Rozlišuje soumeznost vnější (blízkou metonymií) a vnitřní (blízkou synekdoše). Protiklad podobnosti a soumeznosti Jakobson nazírá v širokých souvislostech: vztahuje ho k literárním směrům a žánrům, slouží mu jako pomůcka při výkladu dvou typů afázie, a dokonce dvou základních jazykových operací: výběru, respektive vzájemné substituci znaků, a jejich kombinaci (Jakobson, 1956/1995). Méně obvyklé je opačné stanovisko, kdy se hranice mezi metaforou a metonymií rozostřuje a explicitně se mluví o vyjádřeních metaforicko-metonymických (např. Mikołajczuk, 1999).

Jazykovou **metaforou** se obvykle rozumí pojmenování věci nebo jevu utvořené na základě podobnosti s věcí nebo jevem jiným, např. koření *hřebíček* se tvarem a barvou trochu podobá malému hřebíku, cukrářský výrobek *větrník* tvarem připomíná dětskou hračku stejného jména (v tomto tematickém okruhu srov. i poněkud morbidní motivaci *rakviček a věnečků*). Sama podobnost tak zakládá široké možnosti tvoření metafor (srov. jednu z elementárních sémantických jednotek „jako“ u Wierzbické, zde 2.1).

Podle míry zakotvenosti v jazyce se pak rozlišují **metafory uzuální** a **aktuální**. Uzuální jsou metafory obecně užívané, např. *ručičky* (hodin a hodinek); *zmije* (zlá, neupřímná žena); *mys* (ovládací zařízení počítače); *špinavé peníze* (peníze získané nepoctivě nebo v rozporu s dobrými mravy); *nalít čistého vína* (vyjasnit situaci, říci pravdu); *ztratit půdu pod nohama* (ztratit pocit jistoty). Příkladů je skutečně bezpočet. Často si už ani neuvědomujeme, že jde o metafory, srov. např. *termín odjezdu se přiblížil*; *práce příliš nepokročila*; *uzavřeli manželství*; *finanční prostředky jsou vyčerpány*. Aktuální metafory jsou produktem (záměrné) jazykové tvořivosti autora; z nich se vyčleňují metafory literární (umělecké), zejména básnické, připomeňme alespoň Seifertovo *město v slzách* a Nezvalovy *prsty deště*. Aktuální metafory však nejsou specifikou literatury umělecké, setkáváme se s nimi všude, kde kreativní mluvčí nebo pisatel usiluje o neotřelé formulace, zejména v publicistice (*politický suterén*), v reklamě (*tygr mezi automobily*; *zlaté chvíle*; *klíč k bydlení*), ale také ve vědě (*geometrický svět*).

Vztah mezi metaforami aktuálními, respektive okazionálními, a uzuálními není jednoduchý; nejde jen o to, zda vůbec, respektive do jaké míry se aktuální metafory stávají součástí širší slovní zásoby. V rámci uzuálních metafor se liší lexikalizované – to jsou právě ty, které vznikly ustálením metafor aktuálních (*žebříček popularity*; *kandidát vypadl hned v prvním kole*) – a pojmenovací (*velký třesk*). „Metafory lexikalizované se ustalují z potřeby vyzdvihnout specifický pohled na realitu většinou už nějak pojmenovanou, tj. slouží k účelům přejmenovacím. V jazyce zpravidla plní funkci pragmatických synonym (*makovice* k *hlava*). Naproti tomu metafory lexikální vznikají za účelem primárně pojmenovacím. Jsou užívány v případech, kde nastává potřeba pojmenovat nové objekty nebo pojmy“ (Hladká, 2000, s. 21).

Některé původně aktuální metafory se rychle staly součástí širší slovní zásoby (*vytunelovat*; *stínová vláda*), jiné se užívají pouze v určitých společenstvích (*nechává počítač stále běžet*; *stáhnou si to z internetu*; *střechový termín*; *síťový model*) nebo jsou omezeny komunikační situací (*není v obraze*; *je za vodou*; *je mimo mísu*; *nemůže to rozdýchat*), další jsou nějakou dobu „módní“ a jejich frekvence postupem doby slábne (*neviditelná ruka trhu*; *plošné uplatnění*; *je to krok správným směrem*).

Pro **metonymii** je charakteristické, že si uchovává primární význam pojmenování a přenáší ho na základě časových, prostorových, funkčních a dalších souvislostí na pojmenování nové, např. *dočítá Hrabala* (knihu od B. Hrabala), *koupil si Šímu* (obraz od J. Šímy), *zajímal se pouze o oleje* (o obrazy namalované olejovými barvami), *jdu na Mareše* (na Marešovu přednášku). Metonymický charakter mají také některá obrazná pojmenování emocí, např. *sklopit hlavu*; sklopení hlavy je jedním z projevů smutku a deziluze a tento projev zastupuje přímé pojmenování emoce (podobně *rozzářila se*; *konečně si vydechli*; *vykulila oči*; *protáhli obličej*; *ztuhla* atd.). **Synekdocha** (pokud se odlišuje od metonymie) se zakládá zřetelněji na vztahu částí a celku, např. *má střechu nad hlavou* (střecha jakožto ta část obydlí, která chrání člověka před nepohodou, zastupuje obydlí celé, hlava jako „nejdůležitější část těla“ zastupuje člověka, podobně *nemá kde hlavu složit*; *ve zlínském případě začaly padat hlavy*).

I metonymie a synekdochy jsou uzuální a aktuální. Jak uvádějí Lakoff a Johnson (1980/2002), důležité je, kterou část mluvčí zvolí jako zástupce celku; např. *obličej* (který má individuálně rozlišující rysy), respektive *tvář* (srov. *líce* – *obličej*) zastupuje spíše konkrétní osobu (např. *vidím tu nově tváře*; *nechtěl ztratit tvář*), naproti tomu v synekdoše *nepřišla tam ani noha* indi-

vidualizace není podstatná a noha zastupuje kteroukoli osobu. Lze předpokládat, že i faktor výběru zástupce za celek přispívá ke konvencionalizaci metonymií a synekdoch. Např. autor je pro dílo podstatný, proto ho v metonymiích zastupuje běžně, ale nikoli výhradně, pojmenování instituce zastupuje jména (měnících se) odpovědných osob (*rektorát vydal pokyny; nemocnice přijala nabídku; snad i soud přikývl nabízené kauci*), jindy je poměr opačný a jméno osoby zastupuje instituci, za kterou odpovídá (*Castro drží své odpůrce ve vězení*). K uzuální (a velmi frekventovaným) metonymiím patří i typ *Bílý dům je pod palbou kritiky; Londýn se dosud nevyjádřil; Černínský palác vyvíjí horečnou aktivitu; Brusel dává najevo spokojenost*, v nichž instituci zastupuje místo (město, dům), ve kterém sídlí; podmínkou ovšem je, že sídlo instituce je obecně známé.

2.5.3 Metaforičnost konceptuálního systému

Největší pozornosti badatelů (nejen lingvistů, ale především literárních vědců, estetiků, psychologů, filosofů) se těší zejména v posledních dvou desetiletích metafora. (Metafora, metaforičnost, metaforické výrazy ovšem někdy slouží jako střešové termíny pro obrazná vyjádření vůbec.) Přístup k metafoře se postupem doby měnil. Dlouhodobě byla metafora považována pouze za věc jazyka, specifický jev umělecké literatury, za neobvyklé, výjimečné pojmenování, doklad umělecké invence autora, ozdobu apod. Na umělecké metafoře se hodnotila především její dekorativní, ornamentální funkce a teprve mnohem později funkce jiné.²³ Základem lingvistického třídění pak byla jazyková forma metaforu a teprve druhotná byla její motivace (např. Filipec – Čermák, 1985).²⁴ Z úplně jiné perspektivy přistoupila k metafoře kognitivní věda: těžiště zájmu přenesla z uměleckých metafor na metafory konvenční (uzuální), běžně užívané především v každodenní komunikaci. Badatelé se začali zajímat o to, odkud se metafory berou, jaká je jejich **motivace**, jak je možné, že naše vyjadřování, a to nejen každodenní, ale i odborné a vědecké je do tak vysoké míry metaforické.

Zásadním průlomem se stal poznatek, že metafora není zdaleka jen věcí jazyka, ale **metaforický je především náš konceptuální systém**, naše

myšlení, vidění světa (viz zde 2.1). Jinými slovy, metafora je primárně jevem nikoli jazykovým, ale mentálním. Konceptuální systém má v našem životě zásadní roli, právě na něm je založeno naše myšlení a jednání. Je-li systém pojmů, které užíváme, metaforický, pak jazyková metafora je na jedné straně prostředkem, jak naše myšlení a vidění světa vyjádřit, na straně druhé je i důležitým zdrojem evidencí o tom, jaký náš konceptuální systém vlastně je, jak je strukturován (Lakoff – Johnson, 1980/2002). Tento rámcový poznatek záhy inspiroval v kognitivních vědách – kognitivní lingvistiku nevyjímaje – velké množství dílčích výzkumů i obecných úvah.²⁵

Zkoumání motivace metafor brzy vedlo k dalšímu závažnému poznatku: Lakoff (1987), Johnson (1987) a mnozí další ukazují, že daleko významnější roli, než vědci předpokládali, hraje v našem myšlení zkušenost lidského těla, zkušenost zprostředkovaná smysly, jinými slovy, že **naše myšlení je tělesné** (podrobně viz zde 2.1–2.3). I proto je (bez ohledu na konkrétní jazyk) tolik uzuálních metafor (zejména frazémů) vyjadřujících jevy mentální či společenské, charakterové vlastnosti osob apod., **motivováno tělesnou zkušeností**, např. *zoládne to levou rukou; jsou spolu jedna ruka; vymklo se mu to z ruky; vítězství měl na dosah ruky; mohl si to spočítat na prstech; má to pod palcem; přišel tomu na kloub; stál v čele hnutí; nemá to hlavu ani patu; leží mu v žaludku; ve znalostech pokulhává; brání / drží se zuby nehty; opatruje to jako oko v hlavě; kryl mu záda; postavil se na vlastní nohy; přestoupil zákon; jde ve stopách svých předchůdců a mnoho dalších. I. Vaňková (1999b) upozornila i na souvislost mezi těmito myšlenkami kognitivní lingvistiky a evropskou fenomenologickou filosofií, zejména Patočkovým pojmem přirozeného světa (zde 1.2.1).*

Protože metaforizace je prostředkem, respektive jedním z prostředků myšlení o abstraktních jevech, značná pozornost se už v 80. letech začala věnovat i metafoře vědecké (viz např. Stachová (ed., 1990); poukazuje se jednak na metafory uzuální, v odborných a vědeckých textech běžně užívané (např. *teorie má pevné základy; argumenty se kříží; teoretická východiska; analytické postupy; tematické okruhy; umělecké směry; klíčová slova; otevřené otázky; shrnutí*), jednak na poznávací funkci metaforu. Poznávající síla metaforu ve vědě spočívá mimo jiné v tom, že metafora umožňuje jazykově uchopit i takové poznatky, které nejsou zatím pojmově zvládnuty, umožňuje formulovat

²³ Stranou ponecháváme vztah metaforu k symbolu a alegorii a další otázky, které zkoumá teorie literatury a estetika.

²⁴ Typologii metafor založenou na jejich motivaci provedl již v antice Quintilianus.

²⁵ V zárodečné formě bylo toto stanovisko formulováno již počátkem šedesátých let (Black, 1962), ale doba pro docenění jeho významu dožrála až v letech osmdesátých a devadesátých.

nové, rodící se poznatky hypoteticky, s větší volností. Některé metafory se postupně začínou jako odborné termíny užívat, terminologizují se, například *sémantické pole*; *roviny jazyka*; *velký třesk*; *černá díra*. Někdy je metafora dokonce jedinou možností, jak nové poznatky vyjádřit, viz též Hladká, 2000.

Její nezastupitelnost si ostatně odedávna uvědomují filosofové. V pojednání o filosofických aspektech myšlení uvádí H. Arendtová (2001), že žádný jazyk nemá hotový slovník pro potřeby ducha; chceme-li mluvit o duchovních aktivitách, vypůjčujeme si slova určená pro smyslovou zkušenost nebo pro běžný život. Metafory jako produkty analogického myšlení vystihují podobnost vztahu mezi nepodobnými věcmi, a umožňují tak vyjádřit to, co je jinak nevyslovitelné. Jinými slovy, překlenují propast mezi činností ducha, která není zjevná, a světem jevů, sjednocují myšlení a smyslovou zkušenost. Na konkrétních příkladech pak Arendtová dokládá, že všechny filosofické termíny jsou svým původem metaforami (strmými analogiemi). Vlastní funkci metafory H. Arendtová vidí v tom, že „(metafora) ... ducha obrací ke smyslovému světu, aby osvětlila nesmyslové zkušenosti ducha, pro které neexistují slova v žádném jazyku“ (s. 121). Proto je filosofické pojetí metafory užší než pojetí lingvistické nebo psychologické: obrazná vyjádření, která se v běžném vyjadřování vyskytují, podle ní metaforu připomínají, ale skutečnou funkci metafory – obracet ducha ke světu smyslů – nevykonávají (Arendtová, 2001, s. 122).

V neposlední řadě se metafory podílejí i na zprostředkování poznatků mezi různými vědními obory; např. klasické popisy komunikačního modelu, který původně vycházel z teorie informace, ale rozšířil se i do humanitních věd, byly (a jsou) formulovány pomocí řady metaforických výrazů: *přenos informace*; *signál vychází od podavatele*; *prochází komunikačním kanálem*; *kanál je zatížen šumem*.

Bez metaforických výrazů se ve vědě sice neobejdeme, je však třeba počítat s tím, že s sebou přinášejí jistá úskalí: přestaneme-li si být vědomi toho, že jde o metaforu, zužuje se naše poznání a znemožňuje se tím vidět jiné aspekty zkoumaných jevů. M. Nekula (2000) na příkladu metafory „jazyk je organismus“ (běžné ve vědě 19. stol.) ukazuje, že právě toto vidění jazyka – jako fenoménu přírodních věd – vedlo v zásadě k výběru zkoumaných témat (především to byl vznik a vývoj jazyka), k užívání jen určitých metod i k formulování výsledků zkoumání (jako specifických přírodních zákonů). – Je nepochybné, že svá omezení má i strukturalistické vidění jazyka jako „stavby“ i funkcionalistické pojetí jazyka jako „nástroje“ a samozřejmě i pojetí kognitivistické (viz zde 1).

2.5.4 Metafora v kognitivních vědách

Poznatky o kognitivním základu metafor jsou spolu s množstvím příkladů podrobně vyloženy především v knihách G. Lakoffa a M. Johnsona *Metaphors we live by* (1980) (český překlad *Metafory, kterými žijeme*, 2002), G. Lakoffa *Women, fire and dangerous things* (1987) a M. Johnsona *The body in the mind* (1987). Další bohatá literatura z těchto základních prací vychází. Českého čtenáře zasvěceně, přehledně a srozumitelně uvádí do problematiky konceptuální metafory (v širším kontextu) i psycholog Vladimír Chrz (především Chrz, 1996a; 1996b; 1996c; 1999).²⁶

Základní postuláty kognitivního pojetí metafory:

- Metafora je především záležitostí pojmotvorných procesů, jazykové vyjádření je druhotné.
- Metaforičnost je nikoli okrajovým, ale podstatným rysem pojmového systému člověka.
- Kognitivní přístup k metaforám akcentuje jejich motivaci.
- Daleko významnější roli, než se předpokládalo, hraje v našem myšlení zkušenost lidského těla, zkušenost zprostředkovaná smysly.

My tedy nejen pojmenováváme jeden jev prostřednictvím pojmenování jevu jiného (lexikologicky řečeno, „rozšiřujeme“ významovou škálu pojmenování jeho přenesením), ale my i vnímáme jeden jev prostřednictvím jevu jiného, uvažujeme o něm, prožíváme ho tak. Např. metaforami *vycházíme z předpokladu a došli jsme k závěru* se o uvažování mluví jako o cestě, která má svůj začátek, průběh a konec, metaforou *problémy se rozrostly* se o problémech mluví a myslí jako o živých organismech, v tomto případě o rostlinách; problémy pak mají i *kořeny a jádra*, mohou se *větvit*, jejich řešení může přinést *plody* nebo mohou *plodit problémy další*. V konvenčních (uzuálních) metaforách byly zjištěny některé pravidelnosti ve vztazích mezi **tématem** (o čem metafora vypovídá) a **nosičem** (prostřednictvím čeho o tom vypovídá); např. v metafoře *strká do všeho nos* je tématem zvědavost a nosičem část těla, která vystupuje dopředu a je orgánem čichu (viz zde 3.2.3), v metafoře *zamykání Vltavy* je tématem ukončení vodácké sezóny a nosičem klíč.²⁷ Ter-

²⁶ Stranou zde ponecháváme Chrzův vlastní přínos spočívající v analýze metafory v politice, viz Chrz (1999).

²⁷ Na podobném vztahu mezi tématem a nosičem je založeno např. i symbolické předávání klíče k městu, hradu apod. vzácnému návštěvníkovi.

míny téma a nosič jsou jednou z dvojic termínů pro pojmenování motivace metafor; vedle nich se – častěji – užívají termíny **zdrojová oblast** a **cílová oblast** (viz dále).

V. Chrz uvádí jako podstatné tři vzájemně spjaté teoretické koncepty, které metaforičnost konceptuální soustavy dokládají: teorii mapování struktury D. Gentnerové, teorii konceptuální struktury G. Lakoffa a teorii konceptuálních schémat M. Johnsona.

Teorie mapování struktury se zabývá vědeckým myšlením; vzniká jako rámec pro zkoumání myšlení analogického, pro usuzování na základě analogie (Gentner, 1983, cit. podle Chrze, 1999). Je založena nikoli na podobnosti objektů, ale na podobnosti vztahů mezi objekty nepodobnými.²⁸ V mysli dochází k přenášení (mapování) struktury poznání z jedné oblasti do druhé, ze základní (zdrojové) oblasti do oblasti cílové. Příkladem z fyziky je vztah mezi systémem vodovodního potrubí (zdrojová oblast) a elektrickým obvodem (cílová oblast). Voda protéká potrubím určitě šířky; elektrický proud prochází vedením. Jestliže se zúží potrubí, zvýší se tlak vody; zúžení potrubí koresponduje s elektrickým odporem, tlak vody s napětím elektrického proudu atd. Vodovodní analogie ovlivňuje uvažování o problematice elektrických obvodů, ovlivňuje tvoření nejen náhodných inferencí, ale celých inferenčních schémat; také relační predikáty *vzrůstá s* a *klesá s* se přenáší ze zdrojové do cílové oblasti.

Zatímco teorie mapování struktury analyzuje usuzování v oblasti vědy, **teorie konceptuální metafor** (zejm. Lakoff, 1987) dokládá přenášení struktury poznání z jedné oblasti do druhé (ze zdrojové oblasti do cílové) v každodenním myšlení a vyjadřování. Právě teorie konceptuální metafor vedla k závěru, že metafora nejsou něčím okrajovým nebo náhodným; korelace mezi zdrojovými a cílovými oblastmi jsou systematické, tedy naše pojmová soustava, v níž myslíme a podle níž běžně jednáme, je do značné míry metaforicky strukturována. Dodejme, že právě v metaforách se uchovává mnohé z paměti lidstva (viz zde 2.2).

Dnes již velmi známá je Lakoffova analýza pojmu ANGER (hněv); v ní mimo jiné dokázal, že o emoci hněvu myslíme a mluvíme jako o zahřívá-

²⁸ Pro filosofii srov. Arendtová (2001).

ní kapaliny v uzavřené nádobě. Lakoff (1987) se zaměřil na hněv (zlost, rozčilení) jako cílovou oblast a zjišťoval oblasti zdrojové. Ukázal, že zdrojovou oblastí je horko, a to jednak zahřívání kapaliny v nádobě, jednak oheň. Intenzita emoce (*pěnil; všechno se v něm vařilo*) koresponduje s mírou zahřívání kapaliny, vnitřní napětí (*vzkypl; myslel, že vzteky praskne*) koresponduje s tlakem v nádobě, ztráta kontroly nad vlastním chováním (*vyletěl; vybuchl; vypěnil*) koresponduje s explozí způsobenou nahromaděním páry v uzavřené nádobě atd. Inference, které si tvoříme, jsou v cílové oblasti (hněv, zlost, vztek, rozčilení) vzájemně propojeny stejným způsobem jako v oblasti zdrojové. Zdrojová oblast oheň se uplatňuje především ve vyjádření některých projevů hněvu (*vzplanul; tváře mu hořely*).

Lakoff uvádí i další doklady o tom, že **metaforičnost (a metonymičnost)** skutečně **pojmovou soustavu prostupují**, podílejí se na vytváření složitých uskupení; např. centrální metafora hněvu je vytvářena na metonymickém principu: fyziologický efekt hněvu, zlosti, rozčilení zastupuje emoci samu. Fyziologické efekty (zřejmé zejména ze vzhledu a chování rozzlobeného člověka) jsou různé: rudá barva v obličeji, horko, tlak, síla a výška hlasu, nepřesné vnímání. Nikoli každý sám o sobě, ale teprve jejich souhrn tvoří centrální metaforu hněvu jako zahřívání kapaliny v uzavřené nádobě.

Lakoffova analýza inspirovala a nadále inspiruje řadu výzkumů, vycházejících vesměs z metaforických vyjádření, které jsou zaměřeny na konceptualizaci hněvu a dalších emocí v různých jazycích. Řeší se zejména otázka, do jaké míry lze chápat emoce jako koncepty obecně lidské a do jaké míry jako kulturně specifické. A. Wierzbicka (1998b) soudí, že identifikujeme-li emoce pomocí jazykových výrazů, potom výsledek nutně podává jejich kulturně specifický obraz, a dokládá to analýzou pojmů HNĚV a SMUTEK v angličtině a ruštině. V souladu se svými jinými pracemi navrhuje obecně lidské koncepty emocí popisovat pomocí nejjednodušších sémantických jednotek (sémantických primitivů, viz zde 2.1). Některé odlišnosti jsou dané i systémovými vlastnostmi daného jazyka. Např. pro emoci hněvu je v ruštině (a nejen v ruštině) nejvhodnějším (prototypickým) pojmenováním odpovídajícím anglickému *anger* nikoli substantivum, ale sloveso (*serdiťja*) a to má své další důsledky (srov. zde 2.1). Z. Kövecses (1995) prozkoumal metaforu spojené s pojmem HNĚV v jazycích typologicky i kulturně tak odlišných, jako je maďarština, angličtina, japonština a čínština, a akcentuje naopak jejich podobnost vycházející z metafor „zahřívání kapaliny v uzavřené nádobě“.

Podrobnou analýzu výrazů, které spoluvytvářejí pojem HNĚV u polských mluvčích, provedla A. Mikołajczuk (1999 a jinde). Mimo jiné ukazuje i zřetelné rozdíly v pojmech HNĚV a ZLOST. Subjekt a objekt zlosti (ten, kdo se zlobí, a ten, na koho se zlobí) jsou osoby rovnoprávné (např. manželé nebo kolegové), zatímco subjekt hněvu je zpravidla nadřazen tomu, na koho se hněvá; s hněvem se váže autorita, důstojnost, hněv může být spojován i s Bohem (*Boží hněv*), zlost nikoli. Hněv, na rozdíl od zlosti, může mít i pozitivní rys (*spravedlivý hněv*; *svatý hněv*). Hněv je považován za „vyšší“ cit než zlost, při hněvu se angažuje vědomí člověka, při zlosti nikoli: zlost může mít i malé dítě, může být spojována i se zvířetem. Hněv může být i skrytý, zlost se dere na povrch.

Výzkum provedený na českém materiálu (Bednaříková, 2002; 2003) potvrdil některé výsledky získané pro polštinu a ruštinu a přinesl poznatky nové. České slovo *hněv* neodpovídá anglickému *anger* (ani polskému *gniew*). Centrální metaforou pro conceptualizaci hněvu je také v češtině zahřívání kapaliny v nádobě, početně zastoupenou je i metafora „hněv je nebezpečné zvíře“. Adekvátněji než substantivum *hněv* vyjadřují tuto emoci slovesa *zlobit se*; *vztekát se*; *zuřit*; *hněvat se*; *rozzlobit se*; *rozčlít se*; *rozzuřit se*; *rozzveklit se*, která evokují metaforicky chápaný proces zvyšování tlaku kapaliny vzniklý zahříváním a navíc svým významovým odstíněním umožňují vyjádřit průběh prožívání hněvu i různou intenzitu emoce. Ze substantiv jsou centrálními výrazy *hněv*; *zlost* a *vztek*; slovo *hněv* dnes používáme jako knižní. Z adjektiv kromě deverbativ na zdrojovou oblast ohně poukazuje i slovo *vznětlivý* (ten, kdo se snadno rozzlobí).

Ten typ metafor, kdy jednomu jevu rozumíme prostřednictvím jevu jiného (jeden pojem pojmenováváme pomocí pojmu jiného), nazývají Lakoff a Johnson (1980/2002) **metaforami strukturálními**. Přitom pro jeden pojem není vyhrazena pouze jedna metafora, pro tentýž pojem se užívá i metafor několika; tak vždy jeden aspekt pojmu vystupuje do popředí, ostatní zůstávají v pozadí, respektive zcela skryté. Např. metaforami *historie města sahá až do středověku*; *má před sebou velký úkol*; *už je to za mnou se o čase myslí a mluví jako o prostoru*. Jindy se zase o čase myslí a mluví jako o hodnotě nebo o zboží, které má svou hodnotu (*vyšetřil si na to dvě hodiny*; *ztratil celý den*; *můžu vám věnovat jenom půl hodiny*; *jeho čas je drahý*), popř. přímo jako o penězích (*čas jsou peníze*), a vztah k prostoru je zcela mimo.

Jiným typem, pokud jde o jejich motivaci, jsou **metafory orientační**. Vycházejí z tělesné a kulturní zkušenosti člověka s orientací v prostoru a organizují celé systémy pojmů. Opírají se o základní dvojice pojmů

NAHOŘE – DOLE (NAHORU – DOLŮ), UVNITŘ – VNĚ (DOVNITŘ – VEN), VPŘEDU – VZADU (DOPŘEDU – DOZADU), BLÍZKO – DALEKO apod. Mnoho pojmů je organizováno právě pomocí některé z orientačních metafor, např. *byl povýšen* (NAHORU – DOLŮ); *dostal se do špatné společnosti* (DOVNITŘ – VEN); *musí dohonit, co zameškal* (VPŘEDU – VZADU); *ve fyzice je doma* (DALEKO – BLÍZKO); podrobněji viz níže. Dílčí výzkumy především tohoto typu metafor vedly k obecnějšímu závěru, že metafory vytvářejí v naší mysli celé systémy působící na naše myšlení a rozumění světa. Metafory ovlivňují naše myšlení v tom smyslu, že na základě centrálního metaforického konceptu tvoříme metafory nové, které mu jsou podřízeny; např. na základě známé metafor *„čas je hodnota“* můžeme mluvit (a myslet) o *čase nabízeném*, *věnovaném*, *poskytnutém*, *využitém*, *ušetřeném*, *promarněném* i *ztraceném* i o tom, že *čas máme* nebo *nemáme*. Právě v tom spočívá metaforičnost pojmové soustavy.

Známým příkladem metaforičnosti prostupující pojmovou soustavu je jedna z orientačních metafor, a to prolínání **vertikalit** do dalších pojmů. K základním patří vztah mezi vertikality a kvantitou: o množství mluvíme a myslíme jako o místě na svislé ose, o zvětšování a zmenšování množství jako o pohybu po svislé ose, např. *nízké náklady*; *vysoké ceny*; *nízká nezaměstnanost*; *životní minimum*; *životní úroveň stoupá*; *inflace klesá*; *zvýšili mu plat* apod. Tento vztah mezi vertikality a kvantitou je ve svém základu motivován zkušeností (vizuálním vjemem): jestliže se přilévá voda do nádoby, hladina stoupá, jestliže se přidává písek na hromadu, hromada se zvyšuje.

Vertikalita však je zdrojovou oblastí také pro kvalitu (o motivaci této metafor vyprávěním lidským tělem viz zde 2.3): jestliže je něco výš, vnímáme to jako „lepší“; vzestupy a pády se týkají jednotlivců, menších i větších společenství i celých říší. O vztahu vertikality a kvality svědčí např. metaforická pojmenování fyzické a duševní kondice (*je na vrcholu sil*; *klesá na mysli*; *upadá*; *schází*; *nálada poklesla*; *je na dně*), společenského postavení (*horních deset tisíc*; *střední vrstvy*; *spodina*; *dostal se nahoru*; *vyšvihl se*; *žebříček popularity*; *stoupá po společenském žebříčku*; *vznešený*; *šplhoun*), způsobu života a mezilidských vztahů (*vysoká / nízká životní úroveň*; *žije na vysoké noze*; *mám o něm vysoké mínění*; *stoupá v jeho očích*; *povyšuje se nad námi*; *nosí nos nahoru*; *ponižoval ji*; *dostala ho na kolena*; *snížila se k tomu*; *nízké pohnutky*; *plazí se před ním*; *nesáhá mu ani po kotníky*; *morální poklesek*; *klesla až na dno*; *padouch* i *módní doprava v metropoli* (*klekla*), politických a společenských jevů (*vrcholný summit*; *vrcholový sport*; *soutěž vyvrcholila*; *stupeň vítězů*; *je na špičce*; *propad výroby*; *úpadek*; *vláda padla*; *politický suterén*; *zvířet nad někým*; *podlehnutí*) atd.

K vyjádření vztahu mezi vertikality a kvalitou v češtině přispívají i předpony *nad-* a *pod-*. Zejména některá slova s předponou *pod-* vyjadřují často negativní jev nebo evokují představu něčeho nekalého, např. *podvůd někoho* (a deriváty *podvod*, *podvodník*, *podvodnice*), dále *podplatit*; *podlézat*; *podzírát*; *podsunout*; *podmanit si někoho*; *podloudník*; *podvrh*; *podraz* aj. Obě uvedené předpony se velmi názorně uplatňují i v názvech vojenských hodností a jimi motivovaných dalších pojmenování služebních funkcí; substantivem s předponou *pod-* je označována hodnost nižší (podřízený, srov. i *poddany*) a substantivem s předponou *nad-* hodnost vyšší (nadřízený) než substantivem bez některého z těchto prefixů, např. *podporučík*; *poručík*; *nadporučík*; *podplukovník*; *poddůstojník*; *nadstrážmistr* a dále dnes již archaické *podúředník*; *nadlesní*. Služební vztahy jsou vyjadřovány i jinými prostředky motivovanými vertikality, např. *vrchní inspektor*; *vrchní účetní*; *vrchní soud*.

Vertikalita je zdrojovou oblastí i pro systémové vidění jevů (hierarchické uspořádání), např. v biologii jsou plazi nižšími živočichy a vyššími obratlovci, ve strukturní lingvistice je nižší rovina fonologická a vyšší syntaktická. Vertikalita je zdrojovou oblastí i pro vztah mezi „nižší“ emocionality a „vyšší“ racionalitou (srov. např. *nízké pudy*; *vyšší nervová činnost*), popř. i pro společenský vývoj (*společnost na nižším stupni vývoje*).

Jestliže je hodnota vyjádřena číselně, potom se setkáváme s obojím vztahem mezi hodnotou a číslem: např. *vysoké IQ*, motivované vertikálně a vyjádřené i číselně, má vyšší hodnotu než *IQ nízké*, vyjádřené nižším číslem. Ale ocenění vysoké hodnoty je *jednička* je motivováno spíše „horizontálně“ (ten, kdo v závodě běží jako první), podobně známkování ve škole.²⁹

Mnohé zdrojové oblasti metafor mají původ ve zkušenosti člověka s přírodou, zejména s rostlinami a jejich pěstováním; proto se v obrazných vyjádřeních tak často setkáváme se *semeny*; *kořeny*; *jádry*; *větvemi*; *listy*; *poupaty*; *květy*; *růstem*; *rozkvétáním*; *odkvétáním*; *vadnutím* a jejich odvozeninami, např. *zakořeněné představy*; *cítí se vykořeněný*; *vyjadřovat se*; *rozvětvené příbuzenstvo*; *rozkvět kultury*; *vykvět národa*; *jádro problému*; *odkvétající / povadlá plet*; *pěstování jazyka*; *zasel vítr a sklídl bouři*; *domy rostou jako houby po dešti* i aktuální *návrh zákona byl podroben hluboké orbě*.

²⁹ Vztah mezi vertikality a kvalitou je odlišný, pokračuje-li pomyslná svislá osa „podzem“, jak ukazují analýzy konceptu HLUBOKÝ (Linde-Usieckiewicz, 2000; Šlédrová, 2000a; Grzegorzczkova, 2001b; zde 5.2).

Metaforicky propojen však není celý konceptuální systém; jsou v něm i konvenční metafory „osamělé“, často založené na vizuální představivosti, např. *v klínu hor*; *na úpatí kopce*; tyto metafory se od předchozích liší především tím, že myšlení (v tomto případě o horách) nějak zásadněji neovlivňují.

Teorii konceptuální metafory zpřesňuje a doplňuje **teorie konceptuálních schémat**; zejména M. Johnson (1987) dokládá, že pro metaforičnost myšlení a jazyka je důležitá představivost, mapování ze zdrojové oblasti do cílové je založeno na některých konceptuálních (představových) schématech. Nejde jen o představy vizuální. I zde se vychází z úvah o tom, odkud se metafory berou, jaká je jejich motivace: konceptuální schémata jsou mentální vzorce, které jsou dány běžnou zkušeností člověka, jeho orientací v prostoru. Protože v konceptuálních schématech jsou uloženy zkušenosti klíčové, je jich jen několik: např. „kontejner“ nebo v češtině lépe „nádoba“ (uzavřený prostor, který má vnitřek, hranice, vnějšek), „cesta“ (počátek, průběh cesty, cíl), „spojení“, „části a celek“, „centrum a periferie“ atd.

Konceptuální schémata korespondují s fyzickou (tělesnou) zkušeností člověka (viz např. metaforu biblického původu *nádoba hříšná*). Vnitřek, hranici a vnějšek svého těla vnímáme velmi fyzicky, proto má konceptuální schéma „nádoba“ široké uplatnění, např. *překročit své kompetence*; *zasahovat do kompetencí někoho jiného* (kompetence jsou zde prezentovány jako něco uzavřeného); *otevřená společnost*; *vytěsnit něco* (srov. i některé další metafory vycházející ze smyslové zkušenosti hmatu, viz zde 3.2.5). Konceptuální schéma „nádoba“ stojí také v pozadí klasické kategorizace jevů: některé jevy jsou uvnitř dané kategorie, jiné vně (viz zde 2.4.2).

I konceptuální schéma „části a celek“ koresponduje s tělesnou zkušeností: tělo vnímáme jako celek, který se skládá z částí, a tuto zkušenost přenášíme na jiné jevy (např. *Evropský dům*; *rozdrobit finanční prostředky* apod.). Schéma „centrum a periferie“ zakládá představu, že co je v centru, je důležitější, než co je na okraji (např. starobylý *pupek světa*, dále *srdce Evropy*; *když se kácí les, lítají třísky*), konceptuální schéma „spojení“ vnímáme např. ve vyjádřeních mezilidských vztahů (*navázat přátelství*; *přerušit / přetrhat vztahy*). Schéma „cesta“ je časté v metaforách, kde má svou funkci čas, kde jde o linearitu apod., např. *kam paměť sahá*; *léta běží*; *krok správným směrem*; *odbíhá od tématu*; *šlápl vedle*; *uklouzl*; *přiblížili jsme se k vyřešení*; *dospěli jsme k závěru*; konceptuální schéma „cesta“ je také v pozadí toho, jak myslíme

a mluvíme o lidském životě, např. *když život je v půli se svou poutí; má toho ještě mnoho před sebou; s tímhle daleko nedođeš; společná cesta životem; jeho pozemská pout skončila* atd.

Teorie konceptuálních schémat přinesla další doklady o tom, že naše myšlení je tělesné (srov. i název Johnsonovy knihy *The body in the mind*). Postupující výzkum ukazuje, jak hluboko je lidská mysl v somatických procesech zakotvena, tělesnost se dnes považuje za jádro konceptuální soustavy (viz zde 2.3). Ostatně, i při letmém zalistování ve Slovníku spisovné češtiny nás překvapí množství frazémů vyjadřujících nefyzické jevy, v nichž jsou užity názvy částí těla, např. *postavil si hlavu; čelí obvinění; má rovnou páteř; má ostré lokty; má dlouhé prsty; nehnul pro nikoho prstem; zůstalo mu něco za nehty; má to v malíčku; podrazil mu nohy; chytil se za nos; vodí ho za nos; udělal to za jejími zády; nemůže to přenést přes srdce; vzal si to k srdci; je to dobrák od kosti; zbyly jí jen oči pro pláč* a mnoho dalších.

Poznátky kognitivních věd o metaforičnosti konceptuálního systému zkoumání metafor podstatně změnily. Těžištěm přestala být jazyková forma metafory, stala se jím její motivace, zejména opakovanost vztahu mezi oblastí zdrojovou a oblastí cílovou. Právě metafory jsou důležitým prostředkem, který vypovídá o tom, co se v naší mysli děje (nejen s jazykem).

3. Kapitoly o smyslech

3.1 Patero smyslů v českém obrazu světa

Čichové a smyslové tělesní nemohú těch věcí pochopiti...

Jedny věci čijeme skrze vidění, druhé skrze slyšení, třetí skrze povonění a jiné čijem skrze dotčení...

(Staročeský slovník J. Gebauera)

3.1.1 Lidské smysly a „čítelný svět“

Bůh není čítelný, uvádí Gebauerův Staročeský slovník (Gebauer, 1903/1970). Také: *jest duch bůh nevidomý a nečítelný...* A protiklad: *čítelný svět*. Čítelnost, smyslová uchopitelnost a zakusitelnost světa oproti zcela jiné povaze skutečnosti božské byla od středověku častým tématem zejména v teologických a náboženských textech, a ukazují to dobře i staročeské doklady. Všechny z nich se ovšem netýkají pouze smyslového vnímání v kontextu poznávání a poznatelnosti světa: *Pět čítelností, ježto obecně říkáme jim pět smyslů, můž člověk hřešiti...*, připomíná doklad ze Štítného patero smyslů též v jejich nebezpečné poloze. Je však třeba dodat, že nacházíme i doklady mimonáboženské, např. ze staročeského pojednání o anatomii: *Mozk posielá žily hýbavé a čítelné*, tj. nervy motorické a senzitivní, jak vysvětluje Gebauer.

Ke slovní zásobě vztahující se k smyslovému vnímání a ke spleti významů jednotlivých slov i jejich kolokací se (ve snaze, aby se tato spleť ukázala jako provázaná struktura) brzy vrátíme. Ještě předtím však uvedeme naše přemýšlení do širšího kontextu. Je jím vztah člověk, svět – a percepce, která člověka se světem tak či onak spojuje, vtahuje ho do něj četnými intencemi, směřujícími ze subjektu ven, prodlužuje subjekt o „objekty“ a ty zároveň nechává vyvstat v lidské perspektivě. Vždyť „okolní svět je partnerem v rozhovoru, jež vede s ním naše tělo“, jak píše A. Hogenová; a táž také cituje z *Fenomenologie vnímání* Merleau-Pontyho: